

Kerndoelen burgerschap

ACTUALISATIE KERNDOELEN

Concept- kerndoelen

Burgerschap

Maart 2024

slo

een doordacht curriculum
dat doen we *samen*

Verantwoording

2024 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Deze kerndoelen zijn tot stand gekomen door:

Leden van het [kerndoelenteam](#) burgerschap, bijgestaan door de [advieskring](#) en [klankbordgroep specifieke onderwijsbehoeften](#).

Auteurs:

Matthijs Driebergen, Luuk Kampman, Maaïke Oberink.

Programmateam en redactie:

Mirjam Brand, Jeroen Bron, Bernard Teunis, Anton Bakker, Esmee Roossien.

Met dank aan:

Vele SLO collega's, in het bijzonder de vaksectie burgerschap, het monitoringsteam en de expertpoule.

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN

1.8055.879

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Leeswijzer	6
Karakteristiek burgerschap	7
Kenmerken van het leergebied burgerschap	7
Samenhang binnen het leergebied	8
Samenhang tussen leergebieden	8
Kerdoelen	10
Overzicht domeinen en kerndoelen burgerschap	10
A. Schoolcultuur	11
Kerndoel 1 - Schoolcultuur	11
B. Samenleving en democratie	13
Kerndoel 2 - Diversiteit	13
Kerndoel 3 - Democratische waarden	15
Kerndoel 4 - Maatschappelijke betrokkenheid	17
Kerndoel 5 - Democratische betrokkenheid	19
C. Maatschappelijke vraagstukken	21
Kerndoel 6 - Maatschappelijke vraagstukken	21
Begrippenlijst burgerschap	23

Voorwoord

Het ministerie van OCW heeft SLO op 29 april 2022 de opdracht gegeven om, samen met het onderwijsveld, nieuwe kerndoelen te ontwikkelen voor de leergebieden Nederlands, rekenen en wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid. Kerndoelen zijn gericht op het primair onderwijs, de onderbouw van het voorgezet onderwijs en het (voorgezet) speciaal onderwijs. In deze formele publicatie worden de conceptkerndoelen burgerschap gepresenteerd als opbrengst van de ontwikkelfase.

Kerndoelen gelden als de wettelijke opdracht voor elke school in het funderend onderwijs. Leerlingen hebben in hun onderwijs recht op een brede basis aan inhouden. Dat vraagt om een goede afweging wat er in het landelijk curriculum moet worden opgenomen. In de formele werkopdracht vanuit het Ministerie van OCW zijn vastgestelde criteria meegegeven, zodat de kerndoelen meer richtinggevend zijn voor curriculum- en onderwijsontwikkeling op school. De nieuwe generatie kerndoelen is daarom concreter geformuleerd en bestaat uit aanbodsdoelen (gericht op de school) en beheersings- en ervaringsdoelen (gericht op de leerling). De huidige opbrengsten zijn concepten. De conceptkerndoelen beschrijven de inhouden van het onderwijs in termen van kennis, vaardigheden en houdingen en bevatten een zogenoemde doelzin en uitwerking. Daarnaast zijn de conceptkerndoelen opgebouwd volgens een vaste structuur, en zijn zo ontwikkeld dat scholen ruimte behouden voor een eigen schoolvisie en keuzes voor accenten op basis van de leerlingenpopulatie of identiteit. Ter illustratie en verduidelijking zijn er voorbeelden toegevoegd aan ieder kerndoel onder de noemer 'te denken valt aan'. Deze voorbeelden zijn geen formeel onderdeel van het kerndoel.

Het ontwikkelen van kerndoelen is een zorgvuldig proces. De conceptkerndoelen zijn ontwikkeld door een kerndoelenteam bestaande uit leraren po en vo, vakexperts en curriculumexperts onder leiding van een procesregisseur. Zij werden bijgestaan door een advieskring met vertegenwoordigers uit de onderwijssector en daarbuiten.

Kerndoelen burgerschap

De samenleving verandert doorlopend en het thema burgerschap staat hoog op de maatschappelijke agenda. Daarom zijn veel scholen de afgelopen jaren aan de slag gegaan met het versterken van het burgerschapsonderwijs. Ook geldt sinds 2021 een nieuwe wet voor bevordering van het burgerschap in het

onderwijs. De huidige kerndoelen bevatten echter geen expliciete doelen voor burgerschap. Met het opleveren van deze conceptkerndoelen gaat dat veranderen. Omdat er geen staande traditie is op de inhouden van burgerschap is gekozen voor het beschrijven van kerndoelen in een apart leergebied, zodat het de positie krijgt die nodig is om deze inhouden te verankeren in het onderwijsaanbod. Dat neemt niet weg dat nog meer dan andere leergebieden de inhouden van burgerschap expliciet zijn verbonden aan bestaande leergebieden. Binnen andere leergebieden krijgen deze inhouden betekenis en samenhang. Zo is burgerschap 1-op-1 verbonden aan de inhouden van mens en maatschappij en bijvoorbeeld het leren discussiëren bij Nederlands.

Deze conceptkerndoelen zijn het eindproduct van de ontwikkelfase en tegelijkertijd het startpunt voor de volgende fase: de fase van beproeven. De doelen zijn een weloverwogen en goed onderbouwd voorstel, gebaseerd op de vooraf vastgestelde kwaliteitscriteria maar ze zijn nog niet definitief. In de fase van beproeven wordt het onderwijsveld uitgebreid geconsulteerd over de bruikbaarheid van de conceptkerndoelen. Het is een belangrijke fase om de conceptkerndoelen te optimaliseren tot een definitieve set. Daarna volgt het traject om de kerndoelen vast te leggen in wet- en regelgeving.

Voor de kwaliteit van het onderwijs is meer nodig dan een landelijk curriculum. Nieuwe kerndoelen zijn een belangrijke voorwaarde, maar geen garantie op goed onderwijs. De werkelijke kwaliteit van het onderwijs moet gestalte krijgen in de school. Het vakmanschap van de leraar en schoolleider is daarbij een belangrijke factor. Voor een goede vertaalslag van kerndoelen naar onderwijsactiviteiten, didactiek en toetsing is de rol van leraren en schoolleiders cruciaal.

Om leraren en scholen te ondersteunen bij de implementatie, zijn ook adequate leerlijnen en ondersteunende materialen nodig. Deze materialen bieden het passende concretiseringsniveau voor een vertaling en uitwerking van het landelijk curriculum naar alle niveaus van het funderend onderwijs. Dit is niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals. Wij gaan deze leerlijnen de komende tijd ontwikkelen.

Bestuur SLO

Leeswijzer

Om de inhoud, formulering en gedachtegang achter de conceptkerndoelen goed te kunnen interpreteren, is het raadzaam om deze publicatie te lezen in de volgorde waarin deze zijn ontwikkeld. Allereerst heeft het kerndoelenteam een visie op het leergebied geformuleerd. Deze is verwoord in de karakteristiek, die wordt gevolgd door een geordend overzicht van alle domeinen en de inhoud van de kerndoelen. Daarna worden alle conceptkerndoelen volgens een vaste opbouw getoond. Aan het einde staat een begrippenlijst.

We sluiten af met de verantwoording en onderbouwing van het ontwikkelproces en de gemaakte keuzes.

Gebruikte terminologie

De begrippen en termen zijn wellicht niet voor iedereen bekend. Het zijn vakspecifieke begrippen uit het leergebied. De inhoud en formuleringen sluiten aan bij internationale ontwikkelingen en benamingen, zoals democratische cultuur bij burgerschap.

Voor de doorlopende leerlijn gebruiken we dezelfde begrippen in po, onderbouw vo en bovenbouw vo. Daardoor kunnen in het po of onderbouw vo termen worden geïntroduceerd die minder bekend zijn. Alle in de conceptkerndoelen gebruikte begrippen zijn in de bijlagen van deze publicatie opgenomen in een begrippenlijst.

Status

De conceptkerndoelen hebben geen formele status en worden in de fase van beproeven in de onderwijspraktijk getoetst op bruikbaarheid. Het blijven concepten tot formele politieke besluitvorming heeft plaatsgevonden en kerndoelen zijn opgenomen in wetgeving.

Karakteristiek burgerschap

Kenmerken van het leergebied burgerschap

Burgerschapsonderwijs draait om de kennis, vaardigheden en ervaringen die leerlingen opdoen met betrekking tot de diverse en democratische samenleving. Ze moeten zich bewust worden van hun mogelijkheden om, samen met anderen, bij te dragen aan deze samenleving en een democratische cultuur. Het gaat niet alleen om de maatschappij, maar om onze planeet, met aandacht voor de wederzijdse relatie tussen mens en ecosystemen, nu en in de toekomst.

Nederland kent een parlementaire democratie. Om deze toekomstbestendig te houden is een democratische cultuur een belangrijke voorwaarde, die diep geworteld moet zijn in de grondwet, mensenrechten en de rechtsstaat. Democratische cultuur gaat over omgangsvormen tussen burgers die door democratie worden bevorderd en die ook een voorwaarde zijn voor democratie. Voorbeelden hiervan zijn vreedzaamheid, verdraagzaamheid, de bereidheid de ander te zien als gelijkwaardig en op gelijke voet met elkaar communiceren. De democratische waarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit vormen het fundament.

Leerlingen doen op school ervaringen op met het toepassen van de democratische waarden in contexten die voor hen betekenisvol zijn. Zo leren leerlingen zich verhouden tot een diverse samenleving en krijgen democratische waarden betekenis. Ze onderzoeken en ontdekken overeenkomsten en verschillen met anderen en worden zich bewust van hun eigen identiteit en de veelheid aan identiteiten in de samenleving. Door te reflecteren op wat hen drijft als persoon en wat hun normen en waarden zijn, verkennen leerlingen hoe ze zelf willen en kunnen bijdragen aan de samenleving. Door aandacht te besteden aan het spanningsveld tussen individuele en gemeenschappelijke belangen, ontwikkelen leerlingen morele en ethische inzichten. Ze worden aangemoedigd om hun eigen standpunt in te nemen over maatschappelijke en planetaire vraagstukken, zoals klimaatverandering, afwegingen en keuzes te maken en hierop te reflecteren.

Ook ontdekken leerlingen dat samenleven zich op allerlei niveaus en in allerlei gemeenschappen afspeelt: fysiek en digitaal, lokaal, nationaal en mondiaal. De school vervult een sleutelrol. Het is een oefenplaats waar leerlingen ervaringen opdoen die hun kennis, vaardigheden en houding vergroten tegenover de democratische rechtsstaat, de samenleving en planetaire belangen. Leerlingen ervaren hierdoor dat ze hun leefomgeving mee vormgeven.

De school moet een veilige omgeving bieden waar leerlingen zich kunnen ontwikkelen tot verantwoordelijke en vrije individuen.

Samenhang binnen het leergebied

Burgerschapsonderwijs begint vanuit de overtuiging dat leerlingen actief kunnen deelnemen aan de maatschappij als burger. De inhoud van de conceptkerndoelen burgerschap zijn daarom voor het primair en voortgezet onderwijs gelijk, omdat alle leerlingen in dezelfde mate burger zijn en deelnemen en bijdragen aan de samenleving.

De vo-conceptkerndoelen bieden ruimte om in abstractie, complexiteit en contexten te differentiëren. De ervaringen van de leerling in onderbouw vo worden in de bovenbouw verbreed en verdiept met kennis en vaardigheden uit de examenprogramma's van onder andere de maatschappijvakken en Nederlands.

De conceptkerndoelen hangen sterk met elkaar samen. Het eerste doel van burgerschap is een aanbodsdoel, dat de randvoorwaarden schetst voor een democratische cultuur op school. De school moet zorgen voor een omgeving waar leerlingen ervaring opdoen met inspraak en participatie, de betekenis van democratische waarden, en de democratische vaardigheden die noodzakelijk zijn om in een diverse en democratische samenleving te functioneren. Ook moet er ruimte worden geboden om maatschappelijke vraagstukken bespreekbaar te maken.

De andere conceptkerndoelen zijn gericht op de kennis, vaardigheden en handelen van de leerling. De doelen over samenleving en democratie zijn gericht op diversiteit, democratische waarden en maatschappelijke en democratische betrokkenheid. Bij het doel over maatschappelijke vraagstukken kunnen de kennis, vaardigheden en ervaringen ingezet worden bij het duiden van de vraagstukken en de eigen opvattingen, idealen en mogelijkheden.

Samenhang tussen leergebieden

Burgerschapsonderwijs speelt zich bij uitstek af op het snijvlak van leergebieden. Alle andere leergebieden bieden belangrijke kennis en vaardigheden aan voor burgerschapsonderwijs. Scholen kunnen zelf kiezen hoe de kerndoelen burgerschap een plaats krijgen in het onderwijs.

Binnen de leergebieden mens en maatschappij, mens en natuur en kunst en cultuur kunnen maatschappelijke en planetaire vraagstukken worden besproken vanuit verschillende perspectieven. Bij het leergebied digitale geletterdheid leren leerlingen dat digitale technologie invloed heeft op henzelf en op de wereld, en welke invloed ze hebben op deze digitale wereld. Vaardigheden uit rekenen en wiskunde helpen leerlingen om informatie te doorgronden, opvattingen te onderbouwen en meningen van feiten te onderscheiden. Hetzelfde geldt voor Nederlands en moderne vreemde talen: zo bieden rijke teksten de mogelijkheid om burgerschapsthema's te bespreken. Bij moderne vreemde talen kunnen cultuurverschillen, interculturele communicatie en

dilemma's worden besproken en hoe daarmee om te gaan. Ten slotte kan burgerschap binnen het leergebied bewegen en sport praktisch worden vormgegeven in spel, samenwerking en omgang met verschillen.

Kerdoelen

Overzicht domeinen en kerndoelen burgerschap

Domein	Kerdoel po	Kerdoel onderbouw vo
A. Schoolcultuur	1. Schoolcultuur	1. Schoolcultuur
B. Samenleving en democratie	2. Diversiteit	2. Diversiteit
	3. Democratische waarden	3. Democratische waarden
	4. Maatschappelijke betrokkenheid	4. Maatschappelijke betrokkenheid
	5. Democratische betrokkenheid	5. Democratische betrokkenheid
C. Maatschappelijke vraagstukken	6. Maatschappelijke vraagstukken	6. Maatschappelijke vraagstukken

A. Schoolcultuur

Kerdoel 1 - Schoolcultuur

Doelzin PO:	Doelzin onderbouw VO:
De school zorgt voor een democratische cultuur.	De school zorgt voor een democratische cultuur.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • zorgen voor een veilige schoolomgeving met aandacht voor diversiteit en inclusie; • aanbieden van activiteiten die de betekenis van democratische waarden laten zien; • stimuleren van kritische denkvaardigheden, morele en ethische oordeelsvorming en het offline en online respectvol communiceren daarover; • samen met leerlingen vormgeven van een democratische cultuur; • aandacht besteden aan actualiteit en maatschappelijke vraagstukken in samenhang met verschillende leergebieden. 	<ul style="list-style-type: none"> • zorgen voor een veilige schoolomgeving met aandacht voor diversiteit en inclusie; • aanbieden van activiteiten die de betekenis van democratische waarden laten zien; • stimuleren van kritische denkvaardigheden, morele en ethische oordeelsvorming en het offline en online respectvol communiceren daarover; • samen met leerlingen vormgeven van een democratische cultuur; • aandacht besteden aan actualiteit en maatschappelijke vraagstukken in samenhang met verschillende leergebieden.
Te denken valt aan:	Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none"> • bieden van een rijke leesomgeving en leermiddelen waarbij aandacht is voor diversiteit en inclusie; • organiseren van samenwerkingsverbanden met lokale of regionale maatschappelijke organisaties; • stimuleren van ouderbetrokkenheid bij de school; • faciliteren van verschillende vormen van leerlingenparticipatie, zoals kringgesprekken, leerlingenraden, betrokkenheid bij de inrichting van het lokaal of de school; • organiseren van themadagen, projectweken, excursies of gastlessen over diversiteit, vrijheid of maatschappelijke vraagstukken. 	<ul style="list-style-type: none"> • betrekken van de leerling bij het inrichten van de mediatheek; • organiseren van samenwerkingsverbanden met lokale of regionale maatschappelijke organisaties; • stimuleren van ouderbetrokkenheid bij de school; • faciliteren van verschillende vormen van leerlingenparticipatie, zoals leerlingenraden, een referendum, klankbordgroep, betrokkenheid bij aannamebeleid, organisatie van schoolfeesten; • organiseren van themadagen, projectweken, excursies of gastlessen over diversiteit, democratische waarden of de

	werking van de democratische rechtsstaat of maatschappelijke vraagstukken.
--	--

B. Samenleving en democratie

Kerdoel 2 - Diversiteit

Doelzin PO:	Doelzin onderbouw VO:
De leerling handelt respectvol vanuit kennis over een diverse samenleving.	De leerling handelt respectvol vanuit kennis over een diverse samenleving.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> kennis over hoe de grondwet diversiteit in geloof- en levensovertuiging, politieke voorkeur, afkomst, gender, seksuele oriëntatie en beperkingen beschermt; inschatten en bespreken van situaties die racistisch, discriminerend of stereotyperend zijn; verkennen van en reflecteren op de eigen offline en online identiteit in relatie tot anderen; in gedrag rekening houden met ervaringen en perspectieven van anderen. 	<ul style="list-style-type: none"> kennis over hoe de grondwet diversiteit in geloof- en levensovertuiging, politieke voorkeur, afkomst, gender, seksuele oriëntatie en beperkingen beschermt; kennis over hoe de grondwet discriminatie en racisme afwijst; reflecteren op het eigen gedrag in situaties die discriminerend of stereotyperend zijn; verkennen van en reflecteren op de eigen offline en online identiteit in relatie tot anderen; in gedrag rekening houden met ervaringen en perspectieven van anderen.
Te denken valt aan:	Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none"> uitbeelden van verschillende gewoonten vanuit huis, zonder in stereotypering te vallen; lezen van nieuwsbegrip, jeugdliteratuur en teksten in digitale media waarin verschillende identiteiten en perspectieven naar voren komen en hier gesprekken over voeren; vragen formuleren om de ander beter te leren kennen; geven van een autobiografische presentatie; dialogo voeren over vooroordelen en discriminatie, bijvoorbeeld aan de hand van stellingen of praatkaarten. 	<ul style="list-style-type: none"> interviewen van familieleden van verschillende generaties over afkomst, gewoonten; deelnemen aan uitwisselingen met leerlingen van andere scholen met aandacht voor culturele diversiteit; onderzoeken van voorbeelden van situaties in heden en verleden, hier of elders, waarin de rechten van diverse groepen niet werden beschermd; dialogo voeren over vooroordelen en discriminatie, bijvoorbeeld in digitale technologie en -media; bedenken van interculturele dilemma's en cultuurverschillen bij moderne vreemde talen en hoe daarmee om te gaan.

In havo/vwo 3:

- discussies over controversiële onderwerpen;
- meehelpen organiseren van themadagen over diversiteit.

Kerdoel 3 - Democratische waarden

Doelzin PO:	Doelzin onderbouw VO:
De leerling geeft aan hoe diens handelen verbonden is met democratische waarden.	De leerling geeft aan hoe diens handelen verbonden is met democratische waarden.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • kennis over de ontwikkeling en de betekenis van de democratische waarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit; • kennis over het belang van de grondwet, kinder- en mensenrechten ter bescherming van vrijheid, gelijkheid en solidariteit; • verkennen van de grenzen aan vrijheid, gelijkheid en solidariteit; • verkennen op basis van morele en ethische perspectieven wat rechtvaardigheid en verantwoordelijk handelen betekent voor jezelf; • afwegen hoe het eigen handelen effect heeft op de omgeving en het welzijn van anderen, nu en in de toekomst. 	<ul style="list-style-type: none"> • kennis over de ontwikkeling en de betekenis van de democratische waarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit; • kennis over het belang van het belang van de grondwet, kinder- en mensenrechten en internationale verdragen ter bescherming van vrijheid, gelijkheid en solidariteit; • onderzoeken van de grenzen aan vrijheid, gelijkheid en solidariteit op individueel, collectief en planetair niveau; • bevragen van morele en ethische perspectieven op rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid; • reflecteren op de effecten van het eigen handelen op de omgeving en het welzijn van anderen, nu en in de toekomst.
Te denken valt aan:	Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none"> • maken van een muurkrant over kinderrechten; • aan de hand van beelden met verschillende perspectieven filosoferen over de democratische waarden; • in gesprek met gastsprekers bij wie vrijheid in het geding is geweest; • opkomen voor vrijheid en tegen onrechtvaardigheid, bijvoorbeeld door het schrijven van brieven; • verbinden van online en offline omgangsvormen in de klas en op school met democratische waarden. 	<ul style="list-style-type: none"> • vanuit morele en ethische kaders, zoals deugdenethiek, plichtethiek, gevolgenethiek en zorgethiek, de waarde solidariteit verkennen; • maken van een film over waarom AI rechten zou moeten hebben binnen een democratie; • in gesprek met gastsprekers bij wie vrijheid in het geding is geweest; • onderzoeken van situaties in heden en verleden, hier of elders, waarin de rechtsstaat tekort schiet of schoot; • verbinden van online en offline omgangsvormen op school met democratische waarden.

In havo/vwo 3:

- script schrijven voor een theaterstuk of musical gerelateerd aan de democratische waarden.

Kerdoel 4 - Maatschappelijke betrokkenheid

Doelzin PO:	Doelzin onderbouw VO:
De leerling verkent verschillende mogelijkheden om bij te dragen aan de samenleving.	De leerling verkent verschillende mogelijkheden om bij te dragen aan de samenleving.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • kennis over taken, rollen, rechten en plichten van burgers in de samenleving; • verkennen welke middelen kunnen worden ingezet om individueel en collectief bij te dragen aan maatschappelijke veranderingen; • oriënteren op maatschappelijke initiatieven, bewegingen en organisaties; • benoemen en waarderen van de eigen bijdrage aan de samenleving in dagelijkse situaties; • verkennen van de eigen mogelijkheden om maatschappelijke betrokkenheid vorm te geven. 	<ul style="list-style-type: none"> • kennis over taken, rollen, rechten en plichten van burgers in de samenleving; • onderzoeken welke middelen kunnen worden ingezet om individueel en collectief bij te dragen aan maatschappelijke veranderingen; • onderzoeken van de rol en betekenis van maatschappelijke initiatieven, bewegingen en organisaties; • benoemen en waarderen van de eigen bijdrage aan de samenleving in dagelijkse situaties; • afwegingen maken van de eigen mogelijkheden om maatschappelijke betrokkenheid vorm te geven.
Te denken valt aan:	Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none"> • lezen van verschillende vormen van literatuur over kinderen en jongeren die zich inzetten om een betere wereld mogelijk te maken; • bezoeken van verenigingen en maatschappelijke organisaties in de buurt; • deelnemen aan maatschappelijke activiteiten binnen de context van school; • maken van een poster of een filmpje om maatschappelijke misstanden onder de aandacht te brengen. 	<ul style="list-style-type: none"> • opstellen van scenario's voor verbetering van de eigen omgeving; • reflecteren op de eigen bijdrage aan een maatschappelijk doel; • bijdragen aan het organiseren van maatschappelijke activiteiten binnen of buiten de context van school; • doelgericht inzetten van digitale media om maatschappelijke misstanden onder de aandacht te brengen.

In havo/vwo 3:

- uitvoeren van en reflecteren op een maatschappelijke stage of maatschappelijke diensttijd.

Kerdoel 5 - Democratische betrokkenheid

Doelzin PO:	Doelzin onderbouw VO:
De leerling verkent hoe die democratisch handelen in dagelijkse situaties kan vormgeven.	De leerling verkent hoe die democratisch handelen binnen de democratische rechtsstaat kan vormgeven.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven hoe in een democratie macht en invloed worden uitgeoefend; • benoemen van vormen van inspraak en besluitvorming in dagelijkse situaties; • communiceren (kerndoel 10 Nederlands) op een respectvolle wijze; • leren omgaan met de wensen en de stem van de minderheid in besluitvormingsprocessen; • reflecteren op proces en uitkomsten van inspraak en besluitvorming in de schoolomgeving. 	<ul style="list-style-type: none"> • uitleggen hoe in een democratische rechtsstaat macht en invloed over parlement, regering en onafhankelijke rechtsspraak zijn verdeeld; • vergelijken en beoordelen van verschillende vormen van inspraak en besluitvorming in de samenleving; • communiceren (kerndoel 10 Nederlands) op een respectvolle wijze; • leren omgaan met de wensen en de stem van de minderheid in besluitvormingsprocessen; • reflecteren op proces en uitkomsten van inspraak en besluitvorming in de schoolomgeving.
Te denken valt aan:	Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none"> • samen klassenregels opstellen; • deelnemen aan excursies die de werking van de democratie zichtbaar maken, zoals een bezoek aan het gemeentehuis; • het maken van een verkiezingsprogramma en van affiches; • deelnemen aan educatieve simulaties over bestuur en besluitvorming. 	<ul style="list-style-type: none"> • samen klassenregels opstellen; • deelnemen aan excursies die de werking van de democratische rechtsstaat zichtbaar maken, zoals een bezoek aan het gemeentehuis, de Tweede Kamer en een rechtbank; • organiseren van scholierenverkiezingen; • deelnemen aan educatieve simulaties over bestuur en besluitvorming; • digitale polls inzetten voor standpuntbepaling.

In havo/vwo 3:

- mede organiseren van een schooldebat over vraagstukken die in de school spelen.

C. Maatschappelijke vraagstukken

Kerdoel 6 - Maatschappelijke vraagstukken

Doelzin PO:	Doelzin onderbouw VO:
De leerling weegt af welke mogelijkheden die heeft om ten aanzien van maatschappelijke vraagstukken te handelen.	De leerling weegt af welke mogelijkheden die heeft om ten aanzien van maatschappelijke vraagstukken te handelen.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • benoemen welke belangen en perspectieven een rol spelen binnen actuele, maatschappelijke en planetaire vraagstukken; • uitdrukken van persoonlijke idealen en opvattingen; • reflecteren hoe de eigen identiteit en waarden het handelen kunnen beïnvloeden; • verkennen welke individuele en collectieve bijdragen aan oplossingen mogelijk zijn. 	<ul style="list-style-type: none"> • analyseren welke belangen en perspectieven een rol spelen binnen actuele, maatschappelijke en planetaire vraagstukken; • uitdrukken van persoonlijke idealen en opvattingen; • reflecteren hoe de eigen identiteit en waarden het handelen kunnen beïnvloeden; • verkennen welke individuele en collectieve bijdragen aan oplossingen mogelijk zijn.
Te denken valt aan:	Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none"> • een gesprek voeren over maatschappelijke vraagstukken aan de hand van een themahoek, prentenboek of nieuwsberichten; • maken van een maquette voor een toekomstbestendige wijk; • onderzoeken wat de impact is van je persoonlijke leefstijl op de planeet; • geven van je mening over een maatschappelijk vraagstuk na het lezen, beluisteren of bekijken van teksten of het bekijken van een film of documentaire over dit onderwerp verschillen in de wereld verkennen met wiskunde en digitale media, bijvoorbeeld verschillen in inkomen, bevolkingsdichtheid en klimaat. 	<ul style="list-style-type: none"> • een praktisch uitvoerbare oplossing bedenken voor een maatschappelijk vraagstuk dat binnen de eigen regio speelt en deze oplossing aanbieden aan een gemeente of provincie; • onderzoeken en vormgeven van kunstuitingen over maatschappelijke misstanden; • onderzoeken wat de impact is van je persoonlijke leefstijl op de planeet; • achterhalen van verschillende perspectieven op vraagstukken aan de hand van brononderzoek; • houden van een eenvoudig betoog over een maatschappelijk vraagstuk na het lezen of beluisteren van teksten, of het bekijken van een film of documentaire over dit onderwerp;

	<ul style="list-style-type: none"> • verschillen in de wereld verkennen met wiskunde en digitale media, bijvoorbeeld verschillen in inkomen, bevolkingsdichtheid en klimaat.
	<p>In havo/vwo 3:</p> <ul style="list-style-type: none"> • inzetten van scenariodenken als middel om tot een mogelijke oplossing van een maatschappelijk of planetair vraagstuk te komen; • tijdens een snuffelstage of bedrijfsbezoek onderzoeken in hoeverre er rekening wordt gehouden met maatschappelijke en planetaire belangen.

Begrippenlijst burgerschap

Begrip	Toelichting
Actuele vraagstukken	Vraagstukken die er nu of in de toekomst toe doen in een samenleving (ecologisch, economisch, gezondheid, globalisering, technisch, kansengelijkheid).
Besluitvorming	Manieren om met elkaar tot een overeenkomst of besluit te komen.
Burgerschap	Het vermogen om maatschappelijk en democratisch te functioneren en gezamenlijk de diverse samenleving vorm te geven.
Collectieve bijdragen	Inspanningen en acties die groepen of gemeenschappen leveren om een positieve impact te hebben op de samenleving, of bijvoorbeeld maatschappelijke of planetaire vraagstukken.
Cultuur	Alles wat mensen denken, doen en maken en de betekenis die ze vanuit hun individuele en het collectieve geheugen daaraan geven. Cultuur is een dynamisch geheel aan gebruiken en uitdrukkingsvormen.
Cultuurbewustzijn	Bewuste aandacht voor gedrag, verwachtingen, perspectieven en waarden van (leden van) culturen en samenlevingen, vanuit het bewustzijn dat cultuur en de (individuele) beleving daarvan samenhangen met taal, tijd, plaats en sociale factoren zoals leeftijd, gender en etniciteit.
Culturele diversiteit	De aanwezigheid van verschillende talen, tradities, normen, waarden, religies, etnische achtergronden en andere aspecten van cultuur die mensen uniek maken. Er is ruimte en begrip voor deze verschillen, wat gelijke kansen en inclusie helpt bevorderen.
Democratische cultuur	Omgangsvormen die door democratie worden bevorderd en die haar ook mogelijk maken: vreedzaamheid, verdraagzaamheid, de bereidheid de ander als gelijkwaardig te zien en op gelijke voet communiceren.
Democratische rechtsstaat	Staat waarin wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht min of meer gescheiden zijn, burgers rechten hebben en beschermd zijn tegen willekeur en machtsmisbruik.

Democratische waarden	Aan onze democratische rechtsstaat liggen historisch drie basiswaarden ten grondslag: vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Nadenken over de betekenis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en jezelf daartoe leren te verhouden is een formele taak van burgerschapsonderwijs. Wat deze waarden precies betekenen en hoe ze zich tot elkaar verhouden is voor meerdere uitleg vatbaar en onderwerp van discussie.
Digitale geletterdheid	Het vermogen om te gaan met ICT, digitale media en andere technologieën om toegang te krijgen tot informatie en actief deel te nemen aan communicatie in de hedendaagse en toekomstige (kennis)maatschappij, door deze middelen te begrijpen, doelgericht te gebruiken en online informatie kritisch te beoordelen en te verwerken.
Diversiteit	Verscheidenheid. De maatschappij kenmerkt zich onder andere door het samenleven van mensen met verschillende achtergronden, oriëntaties en mogelijkheden.
Ethische oordeelsvorming (perspectieven)	Het nemen van beslissingen of het vormen van oordelen op basis van ethische principes en waarden. Het omvat het analyseren van een situatie, het herkennen van verschillende perspectieven en dilemma's die erbij betrokken zijn, en het afwegen van morele overwegingen om tot een weloverwogen oordeel te komen. Zie: morele oordeelsvorming
Gelijkheid	Het principe dat mensen in gelijke gevallen gelijk worden behandeld (juridisch; Art. 1), of de situatie dat iedereen gelijke toegang heeft tot kennis, macht en middelen.
Gelijkwaardigheid	Situatie waarin mensen niet alleen gelijk zijn voor de wet, maar in al hun verscheidenheid door anderen met gelijke waardigheid worden behandeld.
Gemeenschappelijke belangen	De gemeenschappelijke doelen, behoeften, of belangen van een groep mensen of een gemeenschap. Deze belangen zijn gericht op het welzijn van een hele groep en niet slechts op de belangen van individuen binnen die groep.
Handelingsperspectief	Het zoeken naar oplossingen voor een probleem of vraagstuk en daarin concrete acties ondernemen.

Identiteit	Wat een mens of groep mensen definieert en onderscheidt van anderen. Identiteit kan individueel begrepen worden als het resultaat van aanleg, opvoeding, omgeving, persoonlijke keuzes en biografie. Het houdt vanuit socialisatie sterk verband met de gebruiken en uitdrukkingsvormen van een groep. Identiteit kan uit meerdere lagen bestaan. Het is hoe we onszelf definiëren en krijgt vorm in interactie met de omgeving.
Inclusie	Het bevorderen van de gelijkwaardige behandeling, kansen en sociale participatie van alle individuen en groepen in de samenleving, ongeacht hun achtergrond, identiteit, capaciteiten of kenmerken.
Inspraak	Het recht, de mogelijkheid en het proces waarbij individuen of groepen hun mening, ideeën of belangen kenbaar maken en betrokken worden bij besluitvorming.
Interculturele communicatie	Het proces van communiceren en interactie tussen mensen uit verschillende culturen. Het omvat het begrijpen en respecteren van de verschillen in taal, normen, waarden, gedrag en communicatiestijlen tussen verschillende culturen. Het doel van interculturele communicatie is om effectief te kunnen communiceren en begrip te bevorderen, ondanks de culturele verschillen die kunnen leiden tot misverstanden of conflicten.
Invloed	Het vermogen om veranderingen teweeg te brengen, beslissingen te beïnvloeden of het gedrag van anderen te sturen. Het kan zich uiten in diverse contexten, waaronder sociale, politieke, economische of persoonlijke relaties. Invloed kan positief of negatief zijn en wordt vaak uitgeoefend door middel van overtuiging, autoriteit, kennis of charisma.
Kinderrechten	Fundamentele rechten die alle kinderen inherent bezitten, zoals vastgelegd in internationale verdragen, zoals het Verdrag inzake de Rechten van het Kind (IVRK). Voorbeelden zijn het recht op onderwijs, gezondheidszorg, bescherming tegen mishandeling en discriminatie, en het recht om gehoord te worden.
Kritische denkvaardigheden	Op basis van relevante kennis komen tot een gewogen oordeel, standpunt of beslissing, rekening houdend met verschillende perspectieven.
Maatschappelijke activiteiten	Handelingen die in maatschappelijke context worden gedaan ter bevordering van het samenleven.

Maatschappelijke betrokkenheid	De actieve deelname en verantwoordelijkheid van individuen in de samenleving. Het omvat het begrip van maatschappelijke kwesties, vrijwillige inzet voor het algemeen belang en het streven naar positieve verandering.
Maatschappelijke vraagstukken	Complexe kwesties en uitdagingen binnen de samenleving die van invloed zijn op het welzijn van individuen en de gemeenschap als geheel. Deze vraagstukken hebben invloed op politiek, economie, onderwijs, gezondheidszorg, sociale rechtvaardigheid en gelijkheid.
Macht	Het vermogen invloed uit te oefenen op het handelen van anderen. Staatsrechtelijk is het de bevoegdheid om regels en wetten te maken, uit te voeren en te handhaven en sancties op te leggen aan wie ze overtreedt.
Mensenrechten	Rechten die gelden voor ieder mens. Zoals het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en het Internationale Verdrag voor de Rechten van het Kind.
Morele oordeelsvorming (perspectieven)	Het proces waarbij individuen of groepen beslissingen nemen over wat als goed of slecht wordt beschouwd in een bepaalde situatie. Zie: ethische oordeelvorming
Planetaire belangen	De prioriteiten met betrekking tot het welzijn en behoud van de Aarde, met als uitgangspunt dat de gezondheid van de planeet van cruciaal belang is voor het voortbestaan en welzijn van alle ecosystemen en organismen, inclusief mensen. Het gaat om evenwicht tussen het behoud van de planeet voor toekomstige generaties en menselijke behoeften.
Planetaire vraagstukken	De uitdagingen en problemen waarmee de aarde wordt geconfronteerd op het gebied van ecosysteem, klimaat, en biodiversiteit. Deze vraagstukken hebben betrekking op de impact van menselijke activiteiten en de gevolgen daarvan voor de toekomstige generaties en het ecosysteem.
Rechten en plichten (in de samenleving)	Nederland heeft een staatsvorm waarin wederzijdse rechten en plichten van burgers en overheid zijn vastgelegd in wetten.

	De staat legt burgers verplichtingen op, zoals het betalen van belasting, het naleven van wetten en het vervullen van plichten (deelname aan het arbeidsproces, leerplicht), maar die plichten gelden alleen uit hoofde van wetgeving en met waarborging van grondrechten. De door de staat op te leggen plichten worden door de burgers zelf mede bepaald via een periodiek gekozen parlement, waarin de volkswil tot uiting komt.
Rechtvaardigheid	De vaste en duurzame wil om aan ieder het zijne toe te delen. Betreft de verdeling van middelen in een sociaal verband (distributieve rechtvaardigheid), de ruil van goederen en diensten (ruilrechtvaardigheid, billijkheid) en het toedelen van straf (retributieve rechtvaardigheid). Geldt ook als deugd: een rechtvaardig mens.
Solidariteit	Gevoel van verbondenheid, samenhang en ondersteuning tussen individuen, groepen of gemeenschappen en concrete acties om anderen te helpen en bij te dragen aan het welzijn van de samenleving als geheel.
Stem van de minderheid	Het recht en de mogelijkheid van minderheden om gehoord te worden in het maatschappelijke, politieke of culturele discours. Het omvat het idee dat de opvattingen, behoeften en belangen van minderheidsgroepen serieus moeten worden genomen en niet moeten worden overschaduwd door de dominante opvattingen van de meerderheid.
Stereotypering	Het generaliseren van bepaalde eigenschappen, gedragingen of kenmerken aan een hele groep mensen, gebaseerd op vooroordelen of simplistische overtuigingen. Het is een vorm van denken waarbij individuen worden beoordeeld op basis van de veronderstelde eigenschappen van de groep waartoe ze behoren, in plaats van op basis van hun individuele kenmerken. Stereotypen kunnen gebaseerd zijn op kenmerken als ras, geslacht, leeftijd, nationaliteit, religie of sociale klasse.
Taken en rollen (in de samenleving)	Diverse verantwoordelijkheden en functies die individuen en groepen vervullen om een georganiseerde en functionerende samenleving te creëren. Het vervullen van deze taken draagt bij aan het welzijn en de ontwikkeling van de samenleving als geheel.
Verantwoordelijk handelen	Weloverwogen handelingen die gedaan worden vanuit een moreel en ethische oordeel, rekening

	houdend met de gevolgen ervan voor anderen, de samenleving en het milieu.
Vrijheid	Afwezigheid van dwang (negatieve vrijheid), dan wel het vermogen jezelf volledig te ontplooiën zonder anderen daarbij in hun vrijheid te beperken (positieve vrijheid).

Toelichtings- document

Conceptkerndoelen

Burgerschap

Maart 2024

slo

een doordacht curriculum
dat doen we *samen*

Verantwoording

2024 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Deze kerndoelen zijn tot stand gekomen door:

Leden van het [kerndoelenteam](#) burgerschap, bijgestaan door de [advieskring](#) en [klankbordgroep specifieke onderwijsbehoeften](#).

Auteurs:

Matthijs Driebergen, Luuk Kampman, Maaïke Oberink.

Programmateam en redactie:

Mirjam Brand, Jeroen Bron, Bernard Teunis, Anton Bakker, Esmee Roossien.

Met dank aan:

Vele SLO collega's, in het bijzonder de vaksectie burgerschap, het monitoringsteam en de expertpoule.

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
1.1 Uitdagingen actualisatie	5
1.1.1 Inleiding en achtergrond actualisatie van kerndoelen	5
1.1.2 Plaats van kerndoelen in het onderwijs	5
1.1.3 Twee sets kerndoelen	6
1.1.4 Speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs	7
1.1.5 Wanneer komen de nieuwe kerndoelen in de klas?	7
1.1.6 Implementatie	7
1.2 Specifieke uitdagingen actualisatie kerndoelen burgerschap	7
1.3 Opdracht aan SLO	8
1.3.1 Omschrijving van de opdracht	9
1.4 Aanpak van de actualisatie	10
1.4.1 Teamsamenstelling	10
1.4.2 Advieskring	10
1.4.3 Monitorteam	13
1.4.4 Expertpoule	13
1.4.5 Leerlingbetrokkenheid	14
1.4.6 Externe experts	14
2. Inhoudelijke toelichting	16
2.1 De karakteristiek	16
2.1.1 Doeldomeinen	17
2.1.2 Interne samenhang van het leergebied	18
2.1.3 Externe samenhang van het leergebied	19
2.2 Het raamwerk	20
2.2.1 Keuzes in het raamwerk leergebied burgerschap	20
2.2.2 Ontwerpruimte	21
2.2.3 Verticale samenhang en differentiatie	21
2.2.4 Afstemming met andere leergebieden	23
2.3 De set kerndoelen	24
2.3.1 Uitwerking voor leergebied burgerschap	25
2.3.2 Verbindende vaardigheden	27
2.3.3 Samenhang	27
2.3.4 Diversiteit	28
2.3.5 Inclusiviteit	28
2.3.6 Taaldenkfuncties	29
2.3.7 Loopbaanontwikkeling en -begeleiding (LOB)	30
3. Slotopmerkingen en adviezen	32
3.1 Impuls voor het leergebied	32
3.2 Fase van beproeven	33

4. Referenties	34
5. Bijlagen	38
5.1 Samenstelling team	38
5.2 Samenstelling advieskring	39
5.3 Geraadpleegde experts	39

1. Inleiding

1.1 Uitdagingen actualisatie

1.1.1 Inleiding en achtergrond actualisatie van kerndoelen

Het ministerie van OCW heeft SLO op 29 april 2022 de opdracht gegeven om samen met het onderwijsveld nieuwe kerndoelen te ontwikkelen voor de leergebieden Nederlands, rekenen en wiskunde, digitale geletterdheid en burgerschap voor het primair onderwijs, onderbouw voortgezet onderwijs en (voortgezet) speciaal onderwijs.

Het ontwikkelen van kerndoelen is een zorgvuldig proces. De conceptkerndoelen zijn ontwikkeld door een kerndoelenteam bestaande uit leraren po en vo, vakexperts en curriculumexperts onder leiding van een procesregisseur. Zij werden bijgestaan door een advieskring met vertegenwoordigers uit de onderwijssector en daarbuiten.

1.1.2 Plaats van kerndoelen in het onderwijs

Kerndoelen gelden als de wettelijke opdracht voor elke school in het funderend onderwijs. De nieuwe conceptkerndoelen zijn daarom ontwikkeld met vooraf vastgestelde criteria, zodat ze meer richtinggevend zijn voor curriculum- en onderwijsontwikkeling op school. Deze criteria zijn vastgelegd in de werkopdracht aan SLO.

De totale set aan nieuwe kerndoelen moeten een brede basis van inhouden omvatten waar alle leerlingen recht op hebben. Daarnaast zijn kerndoelen opgebouwd volgens een vaste structuur en zo ontwikkeld dat scholen ruimte behouden voor een eigen schoolvisie en keuzes voor accenten op basis van de leerlingenpopulatie of identiteit.

Huidige kerndoelen te globaal geformuleerd

De huidige kerndoelen zijn sinds 2006 van kracht. Het was destijds een bewuste keuze om de kerndoelen zeer globaal te formuleren. De consequentie is dat ze nauwelijks houvast bieden aan scholen en leraren. Daarnaast zijn er onderwijskundige, vakspecifieke of maatschappelijke ontwikkelingen die vragen om een actualisatie van de kerndoelen. Burgerschap en digitale geletterdheid zijn voor het eerst uitgewerkt als afzonderlijke leergebieden. Bij de ontwikkeling van de totale set conceptkerndoelen is aandacht voor samenhang, het terugdringen van overladenheid en het versterken van doorlopende leerlijnen. Maatschappelijk is er veel aandacht voor de basisvaardigheden. Ingegeven door politieke urgentie is daarom de keuze gemaakt om eerst de conceptkerndoelen

voor Nederlands en rekenen en wiskunde op te leveren en kort daarna voor digitale geletterdheid en burgerschap. De leergebieden moderne vreemde talen, mens en maatschappij, mens en natuur, kunst en cultuur en bewegen en sport volgen in het najaar van 2024.

Meer houvast voor scholen en leraren

De nieuwe conceptkerndoelen zijn concreter en bestaan uit aanbodsdoelen (gericht op de school), beheersings- en ervaringsdoelen (gericht op de leerling). Ze beschrijven de inhouden van het onderwijs in termen van kennis, vaardigheden en houdingen en bevatten een doelzin en uitwerking. Hiermee wordt de opdracht aan de school duidelijker geformuleerd en wordt concreter omschreven wat iedere leerling aan het einde van groep 8 en aan het einde van onderbouw vo moet kennen, kunnen en hebben ervaren. Deze conceptkerndoelen gelden ook voor alle leerlingen in het (v)so met het uitstroomprofiel vervolgonderwijs.

De nieuwe set conceptkerndoelen heeft twee belangrijke kenmerken:

1. Een ambitieus curriculum

Een ambitieus curriculum legt de basis voor rijk onderwijs voor alle leerlingen en vergroot gelijke kansen voor leerlingen. Dat krijgt vorm door, naast aanbodsdoelen, ook beheersings- en ervaringsdoelen te formuleren en de doorlopende leerlijnen te verbeteren. De lat ligt hoog, zonder verschillen tussen leerlingen uit het oog te verliezen.

2. Een betekenisvol curriculum

Betekenisvol onderwijs is onderwijs met een brede opdracht. De kerndoelen weerspiegelen dat het aanbod gericht is op kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Geactualiseerde kerndoelen bestaan uit kennis, vaardigheden en houdingen. Het gaat hierbij om kennis over jezelf, de ander en de wereld. Deze kennis is cruciaal voor het verwerven van vaardigheden en het ontwikkelen van houdingen. Kennis en vaardigheden zijn zo beschreven dat de samenhang duidelijk zichtbaar is, zodat het onderwijs betekenisvol kan worden aangeboden aan leerlingen.

1.1.3 Twee sets kerndoelen

De conceptkerndoelen zijn per leergebied op twee niveaus (po/so en vo/vso) ontwikkeld, met waar nodig een specificatie voor leerjaar 3 havo-vwo. Voldoende concreet om te kunnen sturen op de kwaliteit van het onderwijs, maar tegelijkertijd ook weer niet te gedetailleerd, zodat ze ruimte bieden voor hoge(re) ambities en keuzes van scholen naar het eigen onderwijsaanbod.

De concretere uitwerking van de nieuwe conceptkerndoelen betekent per definitie dat de beschrijving ervan omvangrijker is geworden. Onbedoeld kan dit een beeld van toenemende overlappendheid oproepen. Maar door beter te

omschrijven wat er wordt verwacht, ontstaat een beter beeld van de totale onderwijsopdracht. Dat creëert ruimte voor eigen keuzes van scholen of verbindingen tussen leergebieden.

1.1.4 Speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs

Alle kerndoelen gelden ook voor leerlingen in het speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs wanneer er sprake is van uitstroom naar vervolgonderwijs. De klankbordgroep specifieke onderwijsbehoeften, met specifieke doelgroep-expertise, heeft meegekeken op de inclusiviteit van de formulering van de conceptkerndoelen.

Voor leerlingen die zeer moeilijk lerend zijn of een meervoudige beperking hebben, ontwikkelen we aansluitend functionele kerndoelen. Functionele kerndoelen zijn praktijkgericht en gericht op relevantie voor werk, dagbesteding en een passende plek in de maatschappij. Een expertgroep (v)so werkt op basis van de conceptkerndoelen po, vo en (v)so aan de functionele kerndoelen.

1.1.5 Wanneer komen de nieuwe kerndoelen in de klas?

De conceptkerndoelen in deze publicatie zijn het eindproduct van de ontwikkelfase en tegelijkertijd het beginpunt voor de fase van beproeven. De conceptkerndoelen zijn een weloverwogen en goed onderbouwd voorstel, gebaseerd op de kwaliteitscriteria uit de werkopdracht van het ministerie van OCW, maar ze zijn nog niet definitief. In de fase van beproeven wordt het onderwijsveld uitgebreid geconsulteerd over de conceptkerndoelen. Het is een belangrijke fase waarin de conceptkerndoelen worden geoptimaliseerd tot een definitieve set. Wij verwachten dat we voor burgerschap en digitale geletterdheid de fase van beproeven begin 2025 is afgerond. Daarna start het ministerie van OCW het wetgevingstraject. Daar is ongeveer een jaar mee gemoeid. Daarna worden de kerndoelen landelijk ingevoerd.

1.1.6 Implementatie

Om leraren en scholen te ondersteunen bij de implementatie, zijn ook adequate leerlijnen en ondersteunende materialen nodig. Deze zijn niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel het passende concretiseringsniveau voor een vertaling en uitwerking van het landelijk curriculum op alle niveaus van het funderend onderwijs. Dit is niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals. De komende jaren ontwikkelen wij deze leerlijnen.

1.2 Specifieke uitdagingen actualisatie kerndoelen burgerschap

Sinds 2005 zijn scholen verplicht om burgerschapsonderwijs aan te bieden en sinds 1 augustus 2021 is de wettelijke verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs van kracht. Over het algemeen nemen scholen deze opdracht serieus en er zijn in de afgelopen jaren ervaringen en inzichten opgedaan over hoe scholen burgerschap

aanbieden. Toch is er nog weinig zicht op het uitgevoerde curriculum en de kwaliteit en het effect van het huidige burgerschapsonderwijs is nog niet toereikend (Inspectie van het Onderwijs, 2022b).

De aangescherpte wet van augustus 2021 geeft richting, maar doordat er eigenlijk geen sprake is van een vastomlijnd beoogd curriculum (burgerschapsonderwijs kende nog geen eigen kerndoelen), is er op veel scholen onduidelijkheid over de inhoudelijke eisen.

Deze ontwikkelingen maken het essentieel om burgerschap expliciet te verweven in het curriculum en kerndoelen voor het funderend onderwijs te formuleren.

De recente uitkomsten van het ICCS rapport (Burgerschap in Beeld, november 2023) bevestigen het belang van deze boodschap: er zijn grote verschillen in kennis over burgerschap en de Nederlandse democratische rechtsstaat tussen leerlingen. Hun kennis blijft achter of neemt zelfs af, in vergelijking tot andere landen, zoals Zweden. Leerlingen hebben een positieve oriëntatie op democratie en gelijke rechten, maar weinig bereidheid om politiek te participeren. Deze uitkomsten zijn weinig verrassend en benadrukken het belang van een coherente set kerndoelen burgerschap als een belangrijk puzzelstuk in een breed curriculum.

De Startnotitie kerndoelen burgerschap (Kampman, 2022) beschrijft curriculaire en inhoudelijke uitdagingen om de kerndoelen burgerschap in een breed curriculum te plaatsen, bijvoorbeeld samenhang, verschillen tussen leerlingen en meetbaarheid van burgerschap. In paragraaf 3.1 van dit toelichtingsdocument gaan we daar verder op in.

1.3 Opdracht aan SLO

De uitgangspunten voor de actualisatie van kerndoelen, de gewenste opbrengsten, de kwaliteitscriteria voor die opbrengsten en het proces waarin deze tot stand komen, staan beschreven in de [werkopdracht](#) van OCW aan SLO. De Wetenschappelijke Curriculumcommissie heeft de minister geadviseerd over deze werkopdracht.

We hebben de uitgangspunten, gewenste opbrengsten en kwaliteitscriteria uitgewerkt in instructie- en toelichtingsdocumenten voor de kerndoelenteams. Deze bieden de teams handvatten bij het ontwikkelen van de tussenproducten, zodat invulling wordt gegeven aan de werkopdracht. Twee van deze documenten zijn verder doorontwikkeld en al gepubliceerd op onze website: het Kader voor ontwerpruimte kerndoelen (SLO, 2022) en de Notitie vaardigheden in het landelijk curriculum (Sol & Visser, 2023).

Om zicht te houden op de mate waarin de teams de kaders en criteria uit de werkopdracht realiseren, hebben we een systematiek opgezet om tussenproducten te monitoren. Dit heeft geresulteerd in feedback op inhoud en proces aan de begeleiders van de kerndoelenteams en rapportages aan het programmteam. Voor het programmteam waren deze rapportages aanleiding om het ontwikkelproces bij te sturen. De feedback en observaties vanuit monitoring waren steeds onderwerp van gesprek op uitwisselbijeekomsten tussen curriculumexperts, procesregisseurs en het programmteam die structureel eens per twee weken plaatsvonden.

1.3.1 Omschrijving van de opdracht

Conceptkerndoelen worden ontwikkeld op basis van de werkopdracht van OCW met vastgestelde uitgangspunten, opbrengsten en kwaliteitscriteria. Dit moet leiden tot een curriculum dat samenhangend is qua inhoud, structuur en uitwerking. Kerndoelen moeten bijdragen aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum op scholen in het po, de onderbouw van het vo en het (v)so.

De volgende uitgangspunten zijn geformuleerd:

- Het geheel aan kerndoelen voor het po en de onderbouw vo bestaat per sector uit leergebieden met ieder een afzonderlijke set kerndoelen. Er wordt gewerkt vanuit eenzelfde definitie van het begrip 'kerndoel' voor het po en de onderbouw vo: een doelstelling die beschrijft waar leerlingen mee in aanraking moeten komen (aanbod), welke inspanningen er van hen worden verwacht met het oog op ervaringen en wat ze uiteindelijk moeten beheersen.
- De conceptkerndoelen worden uitgewerkt in lijn met de rationale waarin de drie doeldomeinen kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming een plek hebben. De rationale geeft een kader voor en richting aan de ontwikkeling van de conceptkerndoelen. Hiermee draagt de rationale bij aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum in het po en de onderbouw vo.
- De conceptkerndoelen worden gelijktijdig uitgewerkt voor het po en de onderbouw vo, om een doorlopende leerlijn tot stand te brengen. De conceptkerndoelen gelden voor alle leerlingen, met uitzondering van zeer moeilijk lerende en (ernstig) meervoudig beperkte leerlingen. Indien mogelijk wordt afgestemd met de ontwikkeling van examenprogramma's, die voor een deel van de leergebieden min of meer gelijktijdig plaatsvindt.
- Er wordt gewerkt vanuit een gemeenschappelijke architectuur om te komen tot een consistente uitwerking van conceptkerndoelen voor de

verschillende leergebieden en sectoren. De architectuur heeft betrekking op de ordening en presentatie van inhoud in curricula.

- De conceptkerndoelen worden ontwikkeld op basis van in elk geval:
  - de door SLO ontwikkelde probleemanalyses (startnotities) van de leergebieden burgerschap en digitale geletterdheid;
  - de opbrengsten van Curriculum.nu, rekening houdend met de aanbevelingen van de Wetenschappelijke Curriculumcommissie.
- De conceptkerndoelen doen recht aan de vrijheid van inrichting en de pedagogisch-didactische vrijheid van de school, conform artikel 23, lid 2, van de Grondwet.

1.4 Aanpak van de actualisatie

In deze paragraaf gaan we in op hoe we de actualisatie hebben uitgevoerd en hoe kwaliteitszorg daarin was geïntegreerd. Die aanpak is gebaseerd op de werkopdracht. We beschrijven de samenstelling van het team, de advieskring, het monitorteam, de expertpoule en de betrokkenheid van leerlingen.

1.4.1 Teamsamenstelling

Voor de verschillende leergebieden werd een apart team ingericht dat bestaat uit leraren, vakexperts en curriculumexperts. Ieder team werd procesmatig aangestuurd door een procesregisseur. Bij de inrichting van het team werd omwille van de werkbaarheid gekozen voor een compacte samenstelling. De leden van het team vertegenwoordigden het leergebied in de breedte (meerdere sectoren, professionele achtergronden en perspectieven). Bij de samenstelling werd rekening gehouden met een evenwichtige verdeling van het aantal leraren vanuit het po en de onderbouw vo en vakexperts: vier leraren po, vier leraren onderbouw vo, twee vakexperts po en twee vakexperts vo. In bijlage 5.1 zijn de teamleden opgenomen.

1.4.2 Advieskring

Het team werd bijgestaan door een advieskring. Daarin namen experts en vertegenwoordigers van organisaties en instellingen deel, die sterke raakvlakken hebben met het leergebied en veelal een achterban representeren: vakverenigingen, lerarenopleidingen po en vo, vervolgopleidingen en voor het leergebied relevante maatschappelijke organisaties (zie bijlage 5.2). De bestaande netwerken zijn ingezet voor de actualisatie. De advieskring heeft op vier vastgestelde momenten en op basis van adviesvragen uit het team, essentiële expertise ingebracht. De taak van de advieskring was het geven van feedback en het reflecteren op (tussen)producten en daar de eigen achterban in betrekken. Daarbij werd de advieskring gevraagd om zichzelf te organiseren en toe te werken naar zo eenduidig mogelijke adviezen.

De advieskring burgerschap heeft adviezen uitgebracht op hoofdlijnen en in detail. De advieskring bestond uit maatschappelijke organisaties en een vertegenwoordiging van enkele vakverenigingen. De gesprekken gingen over belangrijke maatschappelijke thema's, zoals mensenrechten, duurzaamheid en diversiteit, en over curriculaire kwesties, zoals doel en haalbaarheid van de kerndoelen. De belangrijkste kwesties waren:

- a. herkenbaarheid van de domeinen en vaardigheden als kernen burgerschap;
- b. duiding van de inhoud en als *democratische cultuur, diversiteit, democratische waarden, democratisch handelen, invloed en macht*;
- c. het normatieve karakter van burgerschap in relatie tot doelformuleringen;
- d. de plaats en invulling van maatschappelijke vraagstukken binnen burgerschap;
- e. de plek van en nadruk op thematische aspecten als duurzame ontwikkeling, mensenrechten en diversiteit.

Het kerndoelenteam heeft de inzichten en perspectieven van de advieskring en externe experts gebruikt bij het formuleren van karakteristiek en conceptkerndoelen. Per kwestie lichten we dit kort toe.

- a. *Herkenbaarheid van de domeinen en vaardigheden als kernen burgerschap.*

Bij de ontwikkeling van conceptkerndoelen voor het leergebied burgerschap waren afbakening en duidelijke ordening vanaf het begin belangrijk. In het onderwijsveld leeft de behoefte aan duidelijkheid en richting en het kerndoelenteam en advieskring hebben dit ook direct meegenomen. Belangrijke vragen waren: wat hoort wel en niet bij burgerschapsonderwijs? Welke kennis, vaardigheden en inspanningen horen daarbij?

Op basis van de adviesvragen en antwoorden uit de eerste adviesronde kozen we voor een ordening met één aanbodsdoel voor de school en vijf beheersings- of ervaringsdoelen die met elkaar verband houden en elkaar versterken.

- b. *Duiding van de inhoud en als democratische cultuur, diversiteit, democratische waarden, democratisch handelen, invloed en macht.*

Naast externe experts (zie ook 1.4.6) heeft de advieskring constructief bijgedragen aan de keuzes en afbakening van bepaalde begrippen die opgenomen zijn in de set conceptkerndoelen. Hoewel er in de verschillende adviesronden vaak aandacht was voor ordening en thematische inkleuring, gaf

de advieskring vanuit verschillende expertises ook concreet aanwijzingen en hielp zo het kerndoelenteam om keuzes te maken.

c. Het normatieve karakter van burgerschap in relatie tot doelformuleringen.

Tijdens het hele ontwikkeltraject was normativiteit aan de orde. Hoewel onderwijs in algemene zin normatief is, liggen de conceptkerndoelen onder een vergrootglas vanwege onrust over de mate van sturing. Angst voor staatspedagogiek, het afdwingen van houdingen en het opvoeden tot goede burgers zijn besproken met de advieskring. Binnen de advieskring waren er verschillende inzichten.

Dit leidde tot adviezen en constructieve gesprekken die bijdroegen aan de keuzes van het kerndoelenteam. De uitkomst is dat de conceptkerndoelen neutraal zijn geformuleerd, op een manier die recht doet aan de aard en bedoeling van kerndoelen.

d. De plaats en invulling van maatschappelijke vraagstukken binnen burgerschap.

In hoeverre moeten maatschappelijke vraagstukken een plek krijgen in de conceptkerndoelen? Er is besproken om het helemaal geen plek te geven en over te laten aan de leergebieden mens en maatschappij en mens en natuur. Ook is besproken om de maatschappelijke vraagstukken geïntegreerd op te nemen onder de inhoudelijke kerndoelen en zijn er versies gemaakt waarin ze opgenomen waren. Er is overwogen om een aanbodsdoel in te richten voor het behandelen van maatschappelijke vraagstukken.

Naar aanleiding van de leerlingenraadpleging (zie ook 1.4.5) en de adviezen van de advieskring, heeft het kerndoelenteam conceptkerndoel 6 opgesteld, omdat maatschappelijke vraagstukken urgent zijn voor kinderen en jongeren en ze zich moeten kunnen oriënteren op de mogelijkheden en middelen om bij te dragen aan een oplossing. Ze doen dit vanuit hun eigen opvattingen, idealen, identiteit en waarden.

e. De plek van en nadruk op thematische aspecten als duurzame ontwikkeling, mensenrechten en diversiteit.

Het kerndoelenteam had veel baat bij de uiteenlopende thematische expertises. Tijdens en rondom de adviesronden zijn er adviezen gevraagd en besproken over wereldburgerschap, omgaan met diversiteit en mensenrechteneducatie. De inzichten kregen een plek in conceptkerndoel 2 (diversiteit), conceptkerndoel 3 (mensenrechten) en conceptkerndoel 6 (planetaire vraagstukken).

1.4.3 Monitorteam

Een belangrijk instrument van kwaliteitszorg is monitoring. Tussenproducten worden gemonitord op basis van de kwaliteitscriteria uit de werkopdracht. Ook is er aandacht voor de consistentie tussen de conceptproducten van de verschillende teams en tussen de concepten van kerndoelen en examenprogramma's.

Monitoring levert voor het programmateam en de teams informatie op over de inhoudelijke voortgang van het traject. Bij de monitoring is er ook aandacht voor de processen binnen de teams en de omgang met en het benutten van de inbreng van de advieskringen. Bij het uitvoeren van deze analyses en om te bekijken of de vakoverstijgende elementen goed gewaarborgd zijn in de conceptproducten, werkt het monitorteam nauw samen met een expertpoule. De expertpoule, die bestaat uit SLO-collega's, voorziet in kennis waar een vakinhoudelijk team mogelijk niet over beschikt.

Met de opbrengst van de monitoring kon het team gericht worden aan- en bijgestuurd op basis van de vastgestelde mijlpalen, kwaliteitscriteria en werkwijzen. Deze input werd beschikbaar gesteld in de vorm van een monitorrapportage. Teamleden hebben gebruik gemaakt van deze rapportage bij het doorontwikkelen van de karakteristiek, het raamwerk en de conceptkerndoelen.

Met name de input rondom de abstractie van sommige teksten en formuleringen van de conceptkerndoelen hielp het team om concreter te zijn. Ook de normativiteit van de karakteristiek en doelformuleringen is meerdere keren onder de aandacht gebracht.

1.4.4 Expertpoule

We hebben een poule ingericht van experts in de leergebiedoverstijgende aspecten uit de werkopdracht: LOB, verbindende vaardigheden, geletterdheid, gecijferdheid, diversiteit, kansengelijkheid, burgerschap, digitale geletterdheid en samenhang.

De expertpoule heeft twee functies:

- Monitorfunctie: de expertpoule werkt samen met het monitorteam bij het uitvoeren van inhoudelijke analyses en kijkt of deze leergebiedoverstijgende aspecten goed gewaarborgd zijn in de (tussen)producten.
- Adviesfunctie: de expertpoule is beschikbaar om de teams bij te staan met advies of om actief te helpen bij het opnemen van leergebiedoverstijgende aspecten. Ook kan ze reageren op voorstellen, of om deel nemen aan een ontwikkelsessie voor passende formuleringen.

De inbreng van de expertpoule was zichtbaar in de monitorrapportage, die beschikbaar werd gesteld aan het team. Hun inbreng is zo meegenomen in het ontwikkelproces.

1.4.5 Leerlingbetrokkenheid

De stem van de leerling is van belang voor de conceptkerndoelen. Om die stem een goede plaats te geven in het proces, zijn leerlingen betrokken op scholen, zodat ze niet hoefden te reizen. Leerlingen konden hun ideeën en ervaringen uiten over de relevantie van vakinhouden. In de uitvoering werkten we samen met LAKS.

De reacties van de leerlingen werden gerapporteerd aan het team. De teamleden hebben deze reacties en die van hun eigen leerlingen meegenomen tijdens het ontwikkelproces.

Teamleden benaderden scholen en interviewden leerlingen, samen met een curriculumexpert van SLO. Een belangrijke opbrengst is dat leerlingen bij burgerschap ook graag leren over maatschappelijke vraagstukken. Dit is een van de argumenten geworden om binnen burgerschap ook een conceptkerndoel te wijden aan maatschappelijke vraagstukken.

De leerlingenraadpleging vond plaats onder ruim honderd leerlingen, soms met een hele klas en soms met vertegenwoordigers uit de leerlingenraad op zes verschillende scholen:

- Cals College in Nieuwegein
- Comenius Anna Maria Schuurman in Franeker
- Comenius Zamenhof in Leeuwarden
- RKBS de Windwijzer in Den Helder
- Islamitische Basisschool Okba Ibnoe Nafi in Breda
- OB de Rozemarn in Amsterdam

1.4.6 Externe experts

De teams konden, naast bronnen en literatuur, ook externe experts raadplegen. Het team heeft op verschillende manieren en momenten gebruik gemaakt van deze mogelijkheid. Gedurende het hele traject sloten experts aan bij tweedaagse ontwikkelsessies, om met het team over een specifiek onderwerp in gesprek te gaan.

In een van de eerste ontwikkelsessies heeft het kerndoelenteam gesproken met Evelien Tonkens over verschillende opvattingen en perspectieven op burgerschap en waartoe burgerschapsonderwijs kan bijdragen. Liberale, communitaristische en republikeinse opvattingen over burgerschap kwamen aan bod en het kerndoelenteam heeft dit gebruikt voor de conceptkerndoelen. De conceptkerndoelen geven gebalanceerde aandacht aan de vrijheid van het

individu, lid zijn van de gemeenschap en het vormen van samenleving en democratie.

In een volgende ontwikkelsessie sprak het team met Bram Eidhof over wat burgerschapsdoelen in een curriculum kunnen of moeten teweegbrengen en wat dit voor kinderen en jongeren oplevert. Wanneer is burgerschapsonderwijs betekenisvol? Uit de gesprekken heeft het kerndoelenteam vooral meegenomen dat handelingsperspectieven voor leerlingen cruciaal zijn. Leerlingen moeten het idee, gevoel en vertrouwen hebben dat ze kunnen bijdragen aan de samenleving en dat deelname aan de samenleving voor hen betekenis heeft. In de conceptkerndoelen is dit terug te zien in de aandacht voor oefenen met participatie en inspraak en in het verkennen en onderzoeken van mogelijkheden en middelen.

In een latere ontwikkelsessie nam Hessel Nieuwelink het kerndoelenteam mee in duiden van kernbegrippen als democratische cultuur en waarden, besluitvormingsprocessen en maatschappelijke vraagstukken en hun belang in een burgerschapscurriculum. Deze inhouden heeft het team centraal gesteld in de conceptkerndoelen.

In een van de laatste ontwikkelsessies ging Gert Biesta in op de conceptkerndoelen die tot dan toe ontwikkeld waren. Centraal in de gesprekken stonden de relatie tussen subjectificatie en burgerschapsdoelen, de betekenis van burgerschapsdoelen voor het onderwijs, hoe democratische waarden elkaar versterken en waar dat begrensd wordt. Ook besprak Biesta inzichten vanuit verschillende dimensies over het belang en nut van burgerschap. Dit is input geweest voor de formulering van de karakteristiek.

De externe experts gaven in een later stadium feedback op tussenproducten, zoals een aangescherpte karakteristiek, het raamwerk en verschillende versies van de conceptkerndoelen. Ook hebben teamleden individueel experts geïnterviewd en de belangrijkste opbrengsten gedeeld met het team. Het team is blij dat er vanuit zoveel verschillende hoeken kritisch en constructief is meegedacht over en bijgedragen aan de conceptkerndoelen.

In bijlage 5.3 staat een overzicht van de geraadpleegde experts.

Ten slotte hebben teamleden interactieve presentaties en workshops verzorgd op conferenties en netwerkdagen, waarbij ideeën en tussentijdse concepten werden gedeeld en besproken. De input werd door het team meegenomen in de verdere ontwikkeling van de karakteristiek en de conceptkerndoelen.

2. Inhoudelijke toelichting

In dit hoofdstuk lichten we de inhoudelijke keuzes toe die ten grondslag liggen aan de conceptkerndoelen. De toelichting is opgezet op basis van de drie onderdelen van de set: de karakteristiek, het raamwerk en de conceptkerndoelen. Per onderdeel leggen we de functie en kenmerken uit. Daarna lichten we de keuzes van het team toe, de belangrijkste discussies, hoe in- en externe feedback is gebruikt en welke bronnen. We betrekken er ook de kwaliteitscriteria uit de werkopdracht van OCW bij.

2.1 De karakteristiek

De karakteristiek beschrijft wat het leergebied kenmerkt, wat de positie van het leergebied is in het po en de onderbouw vo en hoe het leergebied samenhangt met vakken in de bovenbouw. De karakteristiek beschrijft ook hoe het leergebied zich tot eventuele verwante leergebieden verhoudt. De karakteristiek maakt daarmee deel uit van de geactualiseerde kerndoelen.

De karakteristiek bestaat uit drie paragrafen:

1. Kenmerken van het leergebied

Deze paragraaf bevat de kern van het leergebied en beschrijft hoe het leergebied bijdraagt aan de realisatie van de drie doeldomeinen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.

2. Samenhang binnen het leergebied

Deze paragraaf maakt de verticale en horizontale samenhang binnen het leergebied expliciet. Hierbij gaat het om de opbouw van het leergebied van het po naar de onderbouw vo en een beschrijving van samenhangende onderdelen binnen het leergebied.

3. Samenhang tussen leergebieden

Deze paragraaf maakt duidelijk hoe het leergebied zich inhoudelijk verhoudt tot andere leergebieden: mens en maatschappij, mens en natuur en kunst en cultuur, Nederlands, rekenen en wiskunde en digitale geletterdheid.

Vanuit de bestaande kerndoelen en schooleigen curricula heeft burgerschap op veel scholen al een plek, maar er is nog geen herkenbare traditie voor scholen over wat burgerschap is en hoe het vormgegeven kan worden. Daarom heeft het kerndoelenteam veel aandacht besteed aan wat de kern van burgerschap definieert, geïnspireerd door de bestaande kerndoelen en praktijkvoorbeelden op scholen. Maar ook aan de bouwstenen burgerschap van Curriculum.nu (2019), de Staat van het Onderwijs (2022), Peil.burgerschap (2022) en het ICCS rapport (2016 en 2023) en relevante wetenschappelijke publicaties over burgerschap.

Voor de totstandkoming van de karakteristiek was het doorgaande gesprek over de kern van burgerschap van het team met de advieskring en experts belangrijk. De eerste versie van de karakteristiek benadrukte sterk het eigen vermogen en de eigen verantwoordelijkheid van leerlingen om als burger de maatschappij mee te vormen. Dit uitte zich onder meer door zinnen over burgerlijke ongehoorzaamheid en activistisch burgerschap, in plaats van actief burgerschap. Als reactie hierop kwamen onderwerpen als 'voegen' naast 'vormen' terecht in de karakteristiek, en een sociologisch perspectief op de inhouden en de ordening van inhouden bij burgerschap. De uiteindelijke versie van de karakteristiek is een synthese waarin het perspectief van de leerling nog steeds het uitgangspunt vormt, maar verbreed wordt naar de samenleving en vraagstukken voor de samenleving.

2.1.1 Doeldomeinen

De karakteristiek beschrijft hoe het leergebied burgerschap in het po en de onderbouw vo bijdraagt aan de doeldomeinen kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming, zoals beschreven in de rationale van het funderend onderwijs (Ministerie van OCW, 2021). Het kerndoelenteam concludeert dat kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming erg met elkaar samenhangen.

Burgerschap draagt bij aan de drie doeldomeinen uit de werkopdracht. Het levert een bijdrage aan kwalificatie, waar het gaat om belangrijke maatschappelijke en democratische kennis en vaardigheden, waarmee leerlingen oefenen in dagelijkse situaties, thuis, op school en buiten school. Deze ervaringen nemen ze mee in hun werk en thuissituatie en alle andere maatschappelijke rollen die ze later in hun leven vervullen. Vormgeven aan betrokkenheid en inspraak is een belangrijke vaardigheid voor hun loopbaan.

Burgerschap draagt bij aan socialisatie: leerlingen leren respectvol met elkaar om te gaan in een diverse samenleving en leren over maatschappelijke en democratische gewoonten en gebruiken.

Burgerschap draagt bij aan persoonsvorming van de leerling. De leerling leert over morele en ethische perspectieven en leert deze gebruiken bij individuele en collectieve afwegingen van maatschappelijke en democratische vraagstukken. Door over identiteit en diversiteit te leren, leert de leerling over hoe die zich tot diens eigen afkomst en verschillende groepen in de maatschappij kan verhouden. Ook maakt de leerling kennis met verschillende vormen van maatschappelijke en democratische participatie, waardoor die een gefundeerde en persoonlijke keuze kan maken hoe die wil bijdragen aan de samenleving.

Kern van burgerschap

De kern van burgerschap is fundamenteel gericht op de democratische waarden: vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Deze drie democratische waarden

onderstrepen elk een belangrijk uitgangspunt in de democratische rechtsstaat. Vrijheid betekent ieders individuele vrijheid om te kiezen wat die denkt, gelooft of belijdt en om in de samenleving respectvol om te gaan met dezelfde vrijheid van de ander. Gelijkheid betekent ieders gelijkheid voor de wet en het uitgangspunt om in rechtspraak en juridische overeenkomsten iedereen gelijk te behandelen. Het betekent ook dat, ondanks verschillen tussen mensen, niemand gediscrimineerd wordt en iedereen als gelijkwaardig wordt behandeld. Solidariteit betekent het maatschappelijk streven om in de samenleving verschillen zoveel mogelijk te verkleinen, als dat gaat om de rechten van wie achtergesteld zijn, regelingen om bestaanszekerheid te garanderen of om lasten zo te verdelen dat wie meer heeft te besteden om een grotere bijdrage gevraagd wordt. Het biedt ruimte aan individuen of collectieven om maatschappelijke participatie vorm te geven.

Het gaat bij deze waarden niet per se over de democratische rechtsstaat in Nederland zelf. "De kennis, vaardigheden en houding die jongeren nodig hebben om deel te kunnen nemen aan de samenleving zijn niet gebonden aan landsgrenzen, maar betreffen universele waarden binnen een internationale context." (Wet verduidelijking burgerschapsopdracht, memorie van toelichting 2021).

Verschillende vormen van democratie zijn mogelijk, omdat deze historisch zo gegroeid kunnen zijn. Bovendien functioneert Nederland al jaren in een Europese context. Dit geeft de leerling de ruimte na te denken over een ideale vorm van democratie voor een toekomstbestendige samenleving. De conceptkerndoelen richten zich dus ook niet alleen op deelnemen aan de samenleving, maar ook op vormgeven aan een ideale samenleving (Nieuwelink, 2023).

Om leerlingen ervaringen op te laten doen met burgerschap, speelt de school een belangrijke rol als oefenplaats. Scholen hebben ruimte om vanuit hun identiteit en visie een plek te geven aan burgerschap, vanuit het vertrekpunt dat de school een democratische cultuur stimuleert voor alle leerlingen.

De nieuwe conceptkerndoelen zijn gericht op het inrichten van een democratische cultuur op school, kennen van en handelen vanuit democratische waarden, omgaan met diversiteit, oefenen met maatschappelijke en politieke participatie en ervaren welke middelen je hebt om bij te dragen aan oplossingen van maatschappelijke vraagstukken.

2.1.2 Interne samenhang van het leergebied

De conceptkerndoelen richten zich op het oefenen met democratisch handelen vanuit de democratische waarden, genormeerd vanuit de grondwet. Daarvoor moeten eerst de omstandigheden gecreëerd worden. Daarom is het aanbodsdoel opgesteld dat de school zich inzet om een democratische cultuur te

ontwikkelen en in stand te houden. De school is een oefenplaats en moet een veilige omgeving bieden om ervaringen op te doen met democratisch handelen. Dit uit zich in de twee opvolgende conceptkerndoelen dat leerlingen vanuit kennis over de samenleving respectvol en verantwoordelijk handelen ten aanzien van de diverse samenleving, vrijheid, gelijkheid en solidariteit.

In de volgende twee conceptkerndoelen verkennen leerlingen vanuit kennis over de democratische rechtsstaat hun eigen mogelijkheden om te participeren en het democratisch handelen concreter vorm te geven.

De kennis, vaardigheden, inspanningen en ervaringen van leerlingen kunnen in het laatste conceptkerndoel aangewend worden om afwegingen te maken bij maatschappelijke vraagstukken.

2.1.3 Externe samenhang van het leergebied

Kerndoelen burgerschap in een eigen leergebied geeft het onderwijsveld duidelijkheid over de kern van burgerschap in termen van kennis, vaardigheden en houdingen. Het geeft burgerschap een gemeenschappelijke taal en geeft richting aan het door scholen uitgevoerde curriculum.

Het Model onderwijsaanbod (SLO, 2019) onderscheidt vier mogelijkheden waarbinnen je burgerschapsonderwijs kunt vormgeven:

- vakken of leergebieden
- vakoverstijgende aanpakken en projecten
- schoolomgeving: wijk en samenleving
- pedagogisch schoolklimaat

Figuur 1: Plaatsen voor burgerschap in het curriculum.

In de karakteristiek worden verschillende raakvlakken van burgerschap met andere leergebieden beschreven. De conceptkerndoelen burgerschap krijgen vorm, invulling en betekenis binnen de leergebieden mens en maatschappij,

mens en natuur, kunst en cultuur, Nederlands, moderne vreemde talen, digitale geletterdheid, rekenen en wiskunde en bewegen en sport.

Daarnaast is de samenhang met andere leergebieden in de toelichtingen bij de conceptkerndoelen opgenomen in "Te denken valt aan".

2.2 Het raamwerk

Het raamwerk is een schetsmatige indeling van de inhouden (kennis, vaardigheden en houdingen) van het leergebied in domeinen en in subdomeinen voor po en onderbouw vo. Het raamwerk structureert de conceptkerndoelen en brengt consistentie in die structuur: binnen het leergebied zelf, tussen po en onderbouw vo en tussen verwante leergebieden. Het raamwerk bestaat uit twee samenhangende sets conceptkerndoelen: een voor po en een voor onderbouw vo. Verschillen in het raamwerk zijn mogelijk als daar inhoudelijke redenen voor zijn die voortkomen uit verschillen tussen de sectoren.

	Po-doelen	Onderbouw vo- doelen
A. Schoolcultuur	1. Schoolcultuur	1. Schoolcultuur
B. Samenleving en democratie	2. Diversiteit	2. Diversiteit
	3. Democratische waarden	3. Democratische waarden
	4. Maatschappelijke betrokkenheid	4. Maatschappelijke betrokkenheid
	5. Democratische betrokkenheid	5. Democratische betrokkenheid
C. Maatschappelijke vraagstukken	6. Maatschappelijke vraagstukken	6. Maatschappelijke vraagstukken

2.2.1 Keuzes in het raamwerk leergebied burgerschap

Vanwege de omvang van zes conceptkerndoelen kent het raamwerk geen uitgebreide set domeinen of complexe ordeningen. Wel liggen er enkele uitgangspunten ten grondslag aan de conceptkerndoelen burgerschap, die tot uiting komen in het raamwerk. Het conceptkerndoel over de schoolcultuur is als eerste gepresenteerd, omdat de school moet zorgen voor een omgeving voor leerlingen waarin vanuit de democratische waarden geoefend kan worden met leren omgaan met diversiteit, met participatie, inspraak en het bespreken van maatschappelijke vraagstukken. De reden dat samenleving en democratie ingericht is als één domein is dat ze in het denken over burgerschap, democratisch handelen en participeren niet van elkaar los te zien zijn. Het conceptkerndoel over maatschappelijke vraagstukken komt als laatste, omdat de kennis, vaardigheden en ervaringen bij de andere conceptkerndoelen ingezet kunnen worden.

Het kerndoelenteam ziet het raamwerk niet als fundamentele architectuur van een leergebied burgerschap. De kerndoelen zijn een belangrijk puzzelstuk in een breed curriculum en de integratie daarbinnen is belangrijker dan de architectuur van het raamwerk.

2.2.2 Ontwerpruimte

De conceptkerndoelen po, vo en (v)so worden ontwikkeld voor 70% van de onderwijstijd. Hiermee wordt op landelijk niveau de kern vastgesteld in wet- en regelgeving en blijft er binnen het onderwijs ruimte om zelf onderwijstijd toe te kennen en accenten te leggen op basis van populatie, denominatie of profielen van scholen.

De 70% ontwerpruimte is verdeeld over de verschillende leergebieden, zodat de ruimte voor het kerndoelenteam vooraf bekend is, om overladenheid in de ontwikkelfase tegen te gaan. Voor burgerschap is er een ontwerpruimte van 8%. Deze onderwijsruimte komt tot uitdrukking in het aantal conceptkerndoelen: een bandbreedte van zes tot acht conceptkerndoelen.

Het kerndoelenteam burgerschap levert zes conceptkerndoelen burgerschap op. Het eerste is een aanbodsdoel waarin beschreven staat welk aanbod de school moet bieden, om de overige doelen te kunnen realiseren. Dit doel vraagt inspanning van de school, niet van de leerling. De overige doelen zijn inspanningsdoelen voor de leerling. Deze doelen zijn ongeveer even zwaar. Het laatste conceptkerndoel, over maatschappelijke vraagstukken, moet vorm krijgen in samenwerking met andere leergebieden. De school heeft veel invloed op de grootte en zwaarte van dit doel. Het burgerschapspectief op maatschappelijke vraagstukken is voornamelijk gericht op het toepassen van het tweede tot en met vijfde doel in de context van maatschappelijke vraagstukken.

Het verdient aanbeveling om in het hele schoolcurriculum aandacht te besteden aan de doelen voor burgerschap, zodat leerlingen diepgaand kennismaken en oefenen met maatschappelijke en democratische participatie.

2.2.3 Verticale samenhang en differentiatie

Uit het raamwerk blijkt dat voor po en onderbouw vo dezelfde domeinen en doelen gelden. Dat volgt uit de visie van het team op burgerschap. Het team probeerde de conceptkerndoelen zoveel mogelijk hetzelfde te houden. Het team heeft zich gericht op de wettekst, die geen verschil maakt tussen po en vo.

Om tegemoet te komen aan de ontwikkelingspsychologie is in de uitwerking van de kerndoelen rekening gehouden in opbouw en onderscheid in po en vo. Dit onderscheid is alleen gemaakt waar het nut heeft.

Hoewel de invulling en inhoud van burgerschapsonderwijs op het primair en het voorgezet onderwijs verschillen, spelen er dezelfde actuele en maatschappelijke vraagstukken. Daarbij zijn de conceptkerndoelen gericht op leerervaringen en kennen geen beheersingsaspecten of opstapniveaus.

Het team maakt geen verschil tussen vmbo enerzijds en havo/vwo anderzijds. Differentiatie versterkt de tendens van sociale segmentering en verkleint de mogelijkheden van het onderwijs om bij te dragen aan sociale samenhang in de maatschappij. Het zet de toegankelijkheid en doorstroom onder druk, waardoor sommige groepen leerlingen en studenten minder kansen krijgen in het onderwijs (Onderwijsraad, 2019).

“Uit vergelijkend onderzoek in verschillende landen is gebleken dat waar leerlingen tussen hun 14e en 19e jaar langer gescheiden zijn opgeleid, burgerschapsuitkomsten relatief gezien meer dalen, vooral aan de onderkant. Een meer gemeenschappelijk onderwijsprogramma vergroot dus de democratische gelijkheid tussen burgers. Verder blijkt dat deze invloed van differentiatie vooral het gevolg is van een lagere doorstroom naar het hoger onderwijs in vroeg selecterende systemen. Dit wijst erop dat de toegankelijkheid tot het hoger onderwijs van belang is om de kloof in burgerschapscompetenties van volwassenen te overbruggen” (Werfhorst et al., 2015).

Dit is een sterk argument om de burgerschapsdoelen voor alle niveaus gelijk te houden. Als leerlingen langer bij elkaar zitten, presteren de zwakste leerlingen beter op gebied van burgerschap dan wanneer er geselecteerd wordt. Bij selectie blijft potentie onbenut. Door de doelen gelijk te stellen voor alle niveaus wordt dit speelveld geëffend en is er meer kansengelijkheid.

Een ander argument geeft Hessel Nieuwelink in zijn lectorale rede uit 2023. Van leerlingen op vmbo en mbo wordt in burgerschapsonderwijs vaker gevraagd om zich aan te passen aan de samenleving en te leren hoe ze zich moeten gedragen. Op havo en vwo wordt meer geleerd “de samenleving te vormen”. Vmbo- en mbo-leerlingen worden onderschat (Nieuwelink, 2023).

“Dat verschillende morele en politieke doelen voor onderwijstypen gesteld lijken te worden, is des te meer problematisch omdat het aansluit op sociale scheidslijnen die er toch in de samenleving zijn (Leenders et al., 2008). Hiermee lijkt het onderwijs deze scheidslijnen eerder te reproduceren dan daarvoor te compenseren” (Nieuwelink et al., 2019a).

Maatschappijleer

De aansluiting met examenprogramma's in de bovenbouw is inhoudelijk vooral zichtbaar in het geactualiseerde examenprogramma maatschappijleer. Het vak ademt burgerschap en is er een goede landingsplaats voor. Leerlingen gebruiken specifieke vakvaardigheden en denkwijzen die aansluiten bij de

conceptkerndoelen burgerschap. Verder kent maatschappijleer inhouden in domeinen over democratische waarden, sociale cohesie, politieke participatie, macht en invloed, diversiteit en identiteit en is een aantal eindtermen gericht op het handelingsperspectief van leerlingen, net als bij de conceptkerndoelen burgerschap.

Keuze voor kerndoelen havo/vwo – leerjaar 3

Er zijn geen aparte conceptkerndoelen ontwikkeld voor leerjaar 3 havo/vwo. Dit is toegelicht in 2.2.3 Verticale samenhang en differentiatie. Burgerschap kent geen referentiekaders en de conceptkerndoelen zijn meer gericht op ervaringen en competentie- en vaardighedenontwikkeling, dan op niveaubepalingen van beheersing. Burgerschap is dus niet af in leerjaar 2 en voor kansengelijkheid is het onwenselijk om extra burgerschapsdoelen aan te wijzen in leerjaar 3 (Nieuwelink, 2023).

De conceptkerndoelen bieden ruimte om voor leerjaar 3 havo/vwo in abstractie, complexiteit en contexten te differentiëren. Met praktijkgerichte stages of maatschappelijke diensttijd kunnen leerlingen in aanraking komen met diverse rollen in de maatschappij. In de toelichtingen ('Te denken valt aan') staan suggesties.

De doorlopende lijn naar de bovenbouw van het voortgezet onderwijs krijgt met name vorm in de examenprogramma's van de maatschappijvakken en Nederlands. De kennis en vaardigheden worden hier verdiept.

2.2.4 Afstemming met andere leergebieden

Tijdens de ontwikkelfase is meerdere malen afgestemd met de kerndoelenteams voor leergebieden Nederlands, rekenen en wiskunde en digitale geletterdheid. Ze bekeken elkaars tussenproducten, bestudeerden de karakteristieken, bespraken raamwerken, ordeningen, uitdagingen en dilemma's. Ook is gekeken naar logische verbanden tussen de leergebieden en hoe die een plek kunnen krijgen in de conceptkerndoelen. Een voorbeeld hiervan is de verbinding met het leergebied Nederlands en moderne vreemde talen: zo bieden rijke teksten de mogelijkheid om burgerschapsthema's te bespreken. Bij moderne vreemde talen kunnen cultuurverschillen, interculturele communicatie en dilemma's worden besproken en hoe daarmee om te gaan. Ten slotte kan burgerschap binnen het leergebied bewegen en sport praktisch worden vormgegeven in spel, samenwerking en omgang met verschillen.

De conceptkerndoelen burgerschap zijn gedeeld met en besproken in het kerndoelenteam mens en maatschappij. Aan dit team zijn een teamlid en een curriculumexpert van het team burgerschap toegevoegd. Ook is er een teamlid betrokken bij het leergebied mens en natuur.

Tot het opleveren van de conceptkerndoelen burgerschap en digitale geletterdheid blijven we afstemmen met de andere leer- en vakgebieden waarvoor kerndoelen en examenprogramma's worden ontwikkeld, voor optimale samenhang en doorlopende leerlijn. Dat kan zolang leer- en vakgebieden zich in een ontwikkelfase of fase van beproeven bevinden.

2.3 De set kerndoelen

Er zijn twee sets conceptkerndoelen: een voor het einde van po en een voor het einde van onderbouw vo (tweede leerjaar). De conceptkerndoelen gelden voor alle leerlingen, met uitzondering van zeer moeilijk lerende en meervoudig beperkte leerlingen.

Als het noodzakelijk is voor de doorstroming naar de havo/vwo-bovenbouw, zijn aanvullende conceptkerndoelen ontwikkeld voor het derde leerjaar. De huidige set conceptkerndoelen wordt in 2024 in de praktijk beproefd. In die periode kunnen nog aanpassingen worden gedaan in de doelen voor het derde leerjaar.

Kerndoelen fungeren als instrument voor curriculum- en onderwijsontwikkeling op school en moeten daarom niet te globaal en ook niet te gedetailleerd worden geformuleerd. De concreetheid van de conceptkerndoelen zit tussen de huidige, globaal geformuleerde kerndoelen en de uitwerking van het huidige Referentiekader Taal en Rekenen in. Kerndoelen geven geen didactische aanwijzingen.

De conceptkerndoelen beschrijven waar leerlingen mee in aanraking moeten komen, welke inspanning er van hen wordt verwacht met het oog op ervaringen, en wat ze uiteindelijk moeten beheersen. In de actualisatie worden drie vormen gehanteerd om de conceptkerndoelen te beschrijven: aanbods-, ervarings- en beheersingsdoelen.

Aanbodsdoelen beschrijven het beoogde curriculum waar een school in haar onderwijsaanbod voor heeft te zorgen. Ze expliciteren waar iedere leerling recht op heeft, dus het 'wat' waar iedere leerling mee in aanraking moet komen. Een aanbodsdoel begint met "De school...". Aanbodsdoelen zijn met name gekozen wanneer het aanbod groter of rijker is dan wat er van leerlingen via beheersings- en ervaringsdoelen wordt verwacht.

Beheersings- en ervaringsdoelen zijn gericht op de leerling als actor. Beheersingsdoelen beschrijven het realiseren van leeropbrengsten, dus de kennis, vaardigheden en houdingen die leerlingen minimaal moeten bereiken aan het eind van po of onderbouw vo.

Ervaringsdoelen beschrijven welke inspanningen van leerlingen worden verwacht met het oog op ervaringen en expressieve reacties. Een ervaringsdoel

biedt leerlingen iets of lokt iets bij hen uit wat hun horizon kan verbreden of hun kennis kan verdiepen, hen tot een persoonlijke inzichten kan brengen of kan bijdragen aan hun waardenoriëntatie. Ervarings- en beheersingsdoelen kunnen ook samen voorkomen in een kerndoel. Dit worden hybride doelen genoemd.

Kerndoelen bestaan uit drie onderdelen: de doelzin, de uitwerking en de toelichting. De doelzin vormt de essentie. De doelzin is altijd geformuleerd in ABC-vorm: audience (publiek: de leerling of de school), behaviour (gedrag: bijvoorbeeld redeneert en rekt met), en content (leerinhoud: bijvoorbeeld hele en decimale getallen). De doelzin is in een opsomming van maximaal vijf punten uitgewerkt. Dit is aangeduid met "Het gaat hierbij om". Doelzin en uitwerking vormen het deel van het kerndoel dat wettelijk wordt vastgesteld. Daarnaast is er de toelichting: een voorbeeldmatige concretisering van doelzin en uitwerking van maximaal vijf punten. Dit is aangeduid met "Te denken valt aan". Deze toelichting wordt niet wettelijk vastgesteld, maar geeft inzicht in de praktische uitwerking van het kerndoel.

Binnen de conceptkerndoelen kunnen doelen worden toegevoegd als dat noodzakelijk is voor een goede doorstroming naar bovenbouw havo/vwo, zolang dit consistent en beredeneerd wordt uitgewerkt. Het is mogelijk om een extra doel te formuleren en extra bullets op te nemen in de uitwerking.

2.3.1 Uitwerking voor leergebied burgerschap

Het eerste conceptkerndoel van burgerschap is een aanbodsdoel, waarin de randvoorwaarden worden geschetst die nodig zijn om leerlingen kennis te laten maken met een democratische cultuur, een belangrijk doel van burgerschap. De school vervult daarin een belangrijke plaats (Rinnooy Kan, 2023). De bullets van dit doel zijn afgeleid van de verschillende onderdelen die samen een democratische cultuur vormen, volgens de definitie van het Expertisepunt Burgerschap (<https://www.expertisepuntburgerschap.nl/thema/democratische-cultuur>).

De overige doelen van burgerschap zijn beheersings- of ervaringsdoelen, of een combinatie daarvan (hybride doel), waarin wordt geschetst welke inspanning leerlingen verrichten om ervaringen op te doen met democratische cultuur en maatschappelijke en democratische participatie.

Hiermee beschrijft het curriculum doelen waaraan de leerling werkt tijdens de schoolloopbaan, maar schrijven deze doelen geen beheersingsniveau voor, waarop de leerling afgerekend wordt. Het team heeft wel een minimale norm opgenomen in de doelformulering van conceptkerndoel 2: de leerling handelt respectvol vanuit kennis over een diverse samenleving. Deze norm is ook wettelijk voorgeschreven in de burgerschapsopdracht, waarin de school de opdracht krijgt om leerlingen kennis over en respect voor de basiswaarden en verschillen bij te brengen (Wet verduidelijking burgerschapsopdracht, 2021). De

wet richt zich op de school en het doel richt zich op de leerling. Toch ziet het team respectvol handelen tegenover diversiteit als een minimum dat van iedere burger gevraagd mag worden, omdat het een belangrijke voorwaarde is voor het samenleven. Het is aan de school om de ontwikkeling van de leerling inzichtelijk te maken.

Samenleving en democratie

Maatschappelijke participatie van de leerling is een belangrijk startpunt voor het curriculum burgerschap. In deze context leert de leerling de betekenis van samenleven, het voegen naar en vormen van de samenleving en welke handelingsperspectieven die heeft. De doelen richten zich op individuele ontwikkeling, maar beogen ook bij te dragen aan het collectief. De verhouding tussen individu en collectief is belangrijk binnen burgerschap. Het kerndoelenteam ziet diversiteit als een maatschappelijk gegeven, waarover leerlingen leren en waarmee ze leren omgaan. Burgerschap gaat niet over visies op diversiteit.

Samenleven gaat ook over hoe mensen zich tot elkaar, gemeenschappen en instituties verhouden. Leerlingen leren over de ruimte om het met elkaar oneens te zijn en daarover respectvol te communiceren. De framing en woordkeuze beïnvloeden de beeldvorming: het team stelt niet overal dilemma's, beperkingen, conflicten en discussies centraal, maar beschrijft kansen en mogelijkheden.

Naast maatschappelijke participatie is democratische betrokkenheid belangrijk voor burgerschap. Het uitgangspunt is dat leerlingen leren om verantwoordelijk om te gaan met de democratische waarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Leerlingen leren bij burgerschap hoe ze in verschillende rollen, ook als leerling, kunnen bijdragen aan het vormgeven van de samenleving, waarbij democratische betrokkenheid een belangrijk middel is. Ze leren over invloed en macht, welke mogelijkheden ze hebben om invloed uit te oefenen en hoe trajecten van besluitvorming op allerlei niveaus kunnen worden vormgegeven. Ze leren belangrijke vaardigheden, zoals meningsvorming, respectvol communiceren, aanwenden van invloed, afwegen van belangen en besluitvorming. Deelname aan een democratische cultuur laat leerlingen ervaren dat hun stem gehoord en gewaardeerd wordt en dat ze kunnen bijdragen aan het vormen van de samenleving.

Leerlingen leren dat democratie niet draait om de macht van de meerderheid, maar ook zorg voor de standpunten en belangen van minderheden impliceert. Omdat democratie een vorm van bestuur is die recht probeert te doen aan diversiteit in de samenleving, oefenen leerlingen respectvol om te gaan met standpunten van minderheden en gemarginaliseerde stemmen. Democratie heeft een kracht, maar kan ook kwetsbaar zijn.

2.3.2 Verbindende vaardigheden

Burgerschap kenmerkt zich door specifieke leerinhouden, gericht op ervaringen, inspanningen, kennis en vaardigheden. Er zijn ook leerinhouden, met name verbindende vaardigheden, die leerlingen in meerdere leergebieden vergroten en verdiepen. Bij de actualisatie worden drie categorieën verbindende vaardigheden onderscheiden:

1. leervoorwaardelijke vaardigheden

- a. sociaal handelen
- b. leren leren
- c. samenwerken

2. denkvaardigheden

- a. analytisch denken
- b. kritisch denken
- c. creatief denken

3. samengestelde vaardigheden

- a. onderzoeken
- b. ontwerpen
- c. loopbaanvaardigheden

Ook binnen het leergebied burgerschap vergroten en versterken leerlingen deze verbindende vaardigheden. De leerlingen moeten bijvoorbeeld leren omgaan en samenwerken met anderen om democratisch handelen te ervaren of samen invloed uit te oefenen. Deze aspecten van sociaal handelen zijn een belangrijke voorwaarde voor burgerschapsonderwijs.

Ook op het gebied van denkvaardigheden moeten leerlingen laten zien dat zij kunnen analyseren en kritische denkvaardigheden in kunnen zetten om bij te dragen aan participatie en om actuele en maatschappelijke vraagstukken te duiden. Leerlingen moeten nadenken over een samenleving die nog niet bestaat. Dit vraagt creatieve denkvaardigheden.

2.3.3 Samenhang

Het expliciteren van samenhang in het curriculum was een van de belangrijkste uitgangspunten bij het formuleren van de conceptkerndoelen. In september 2023 zijn de conceptkerndoelen voor Nederlands en rekenen en wiskunde opgeleverd. Deze worden momenteel beproefd in de onderwijspraktijk op de verwachte bruikbaarheid. We actualiseren ook de kerndoelen van leergebieden mens en natuur, mens en maatschappij, bewegen en sport, kunst en cultuur en moderne vreemde talen. Deze conceptkerndoelen leveren we eind 2024 op.

Daarna volgt de fase waarin de conceptkerndoelen worden beproefd op bruikbaarheid in de onderwijspraktijk. Een belangrijke fase, waarin ook onderzocht wordt wat het onderwijsveld nodig heeft om de nieuwe kerndoelen burgerschap te implementeren, in samenhang met andere leergebieden.

De komende tijd ontwikkelen we leerlijnen en andere materialen, om scholen adequate ondersteuning te bieden bij de vertaling en uitwerking van het landelijk curriculum op alle niveaus van het funderend onderwijs.

2.3.4 Diversiteit

Het bewustzijn van het thema diversiteit was en is binnen het kerndoelenteam burgerschap groot. Vanaf de samenstelling van het team tot en met de opgeleverde conceptkerndoelen, was hiervoor ruimschoots aandacht. Diversiteit is op meerdere niveaus van belang binnen burgerschap: diversiteit ligt aan de basis van de inrichting van de democratische rechtsstaat; diversiteit, in allerlei opzichten, is overal zichtbaar in de samenleving en is een belangrijk thema binnen scholen.

Scholen dienen volgens de aangescherpte burgerschapswet van 2021 te beschrijven hoe ze met hun leerlingen werken aan de sociale en maatschappelijke competenties die nodig zijn om te functioneren in een pluriforme, democratische samenleving (Wet verduidelijking burgerschapsopdracht, wetsartikel b, 2021). Daarnaast dienen scholen aandacht voor en kennis van soorten diversiteit op het niveau van groepen en individuen te borgen en acceptatie daarvan te bevorderen (Wet verduidelijking burgerschapsopdracht, wetsartikel c, 2021).

De school dient een veilige omgeving te stimuleren waarin leerlingen ervaren dat diversiteit een vanzelfsprekend onderdeel is van de samenleving. De school is de oefenplaats waarin leerlingen leren over hun eigen en elkaars identiteit, overeenkomende en verschillende perspectieven en hier respectvol mee om te gaan. De school stimuleert een omgeving waarin elke vorm van discriminatie afgewezen wordt. Leerlingen leren ook dat wanneer dit niet gebeurt, het kan leiden tot discriminatie en onverdraagzaamheid.

Leerlingen begrijpen dat waarden en normen anders kunnen zijn bij anderen en hoe ze daar respectvol mee om kunnen gaan. Het is noodzakelijk dat alle betrokkenen in de school aandacht hebben voor diverse en inclusieve omgangsvormen en onderwijsaanbod.

2.3.5 Inclusiviteit

Het uitgangspunt is dat de kerndoelen haalbaar zijn voor zoveel mogelijk leerlingen. In de werkopdracht is gesteld dat in de doelformulering ook rekening gehouden moest worden met de haalbaarheid voor leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften. De klankbordgroep specifieke onderwijsbehoeften heeft

met die bril op twee keer grondig feedback gegeven op de conceptkerndoelen. Hiervan zijn zoveel mogelijk suggesties verwerkt.

In de komende vijftien jaar moeten scholen inclusiever worden ([Kamerbrief d.d. 4 november 2020](#)) en dat betekent dat scholen een plek moeten bieden waar ook leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften welkom zijn en mee kunnen doen met het onderwijs. Deze beleidsmatige koers betekent dat er een integraal curriculum en onderwijsaanbod moet worden gerealiseerd om tegemoet te komen aan de ondersteuningsbehoefte van iedere leerling. (213k, Handreiking inclusiever onderwijs burgerschap, SLO)

“Bij de huidige kerndoelen is onvoldoende gekeken of ze voor leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften geschikt zijn. In het speciaal onderwijs zijn we inmiddels wel gewend om kerndoelen en methoden ‘te vertalen’ voor onze leerlingen”, legt Burggraaf-Maljers uit, “maar een leraar in het primair en onderbouw voortgezet onderwijs is daar doorgaans minder alert op” (Bloem, Passende kerndoelen voor álle leerlingen, 2023).

Burgerschapsonderwijs en een burgerschapscurriculum kunnen bijdragen aan het bestrijden van kansenongelijkheid. Het moet leerlingen stimuleren om bewust met elkaar om te gaan, samen te leren, en te leren omgaan met diversiteit en onderlinge verschillen te accepteren (Van der Laan & Lodeweges, 2021).

Het is een algemeen geaccepteerde gedachte dat burgerschapsonderwijs kan bijdragen aan het bestrijden van deze verschillen (Startnotitie kerndoelen burgerschap, 2022). Vanuit deze gedachte heeft het team in de karakteristiek en de doelbeschrijvingen op verschillende plekken aandacht gevraagd voor inclusie. Met name in conceptkerndoel 2 over diversiteit is dit zichtbaar, door aandacht voor mensen met een beperking en discriminerend of stereotyperend gedrag.

2.3.6 Taaldenkfuncties

Er wordt gesproken van taaldenkfuncties wanneer je taal gebruikt om denkstappen onder woorden te brengen. Bijvoorbeeld om te beschrijven of benoemen (eenvoudigere taaldenkfuncties), of om te vergelijken, redeneren of concluderen (meer complexe taaldenkfuncties).

Taaldenkfuncties worden beschreven door een specifieke set aan handelingswerkwoorden: werkwoorden die een handeling uitdrukken die een talig en cognitief aspect in zich dragen, zoals verklaren, benoemen en vergelijken. Deze handelingswerkwoorden geven aan welke denkstappen leerlingen uitvoeren en hoe die denkstappen als handelingen zichtbaar worden in hun taalgebruik.

In essentie moeten de kerndoelen burgerschap bij leerlingen het gevoel kunnen oproepen dat zij iets kunnen betekenen voor de samenleving, dat zij kunnen deelnemen, dat hun bijdrage ertoe doet en dat zij de samenleving mede vorm kunnen geven. Dit vraagt oefening, ervaringen op doen en het vergroten van het democratisch zelfvertrouwen.

Dit is terug te zien in gekozen handelingswerkwoorden:

- De leerling *handelt respectvol...*
- De leerling *geeft aan hoe diens handelen verbonden is ...*
- De leerling *verkent mogelijkheden...*
- De leerling *verkent hoe democratisch handelen vorm te geven...*
- De leerling *weegt eigen mogelijkheden af.*

2.3.7 Loopbaanontwikkeling en -begeleiding (LOB)

Om richting en sturing te geven aan de eigen loopbaan, is het van belang dat leerlingen een goed zelfbeeld ontwikkelen. Leerlingen moeten zelf ontdekken waar hun talenten, eigenschappen en interesses liggen. Dit proces vindt plaats in interactie met de omgeving; leerlingen doen die ontdekkingen door in of buiten de schoolse situatie ervaringen op te doen en het gesprek hierover aan te gaan. Omdat leerlingen in de gelegenheid moeten zijn om in dialoog te treden met een breed netwerk (Kuijpers & Scheerens, 2006) is het belangrijk dat ze daar toegang toe hebben.

In de werkopdracht aan SLO staat:

"Loopbaanleren/LOB-vaardigheden krijgt in de (...) leergebieden een passende plek als ervaringsdoelen in po en onderbouw vo."

LOB wordt vaak uitgewerkt in vijf competenties (Kuijpers, 2003):

- Kwaliteitenreflectie: wat kan ik het beste en hoe weet ik dat?
- Motievenreflectie: waar ga en sta ik voor en waarom dan?
- Werkexploratie: waar ben ik het meest op mijn plek en waarom daar?
- Loopbaansturing: hoe bereik ik mijn doel en waarom zo?
- Netwerken: wie kan mij helpen mijn doel te bereiken en waarom die mensen?

Het is van belang dat leerlingen verbanden kunnen leggen met hun motieven en kwaliteiten en de wereld om hen heen. Wat hen drijft als persoon, hangt samen met hun normen en waarden. Bij burgerschapsonderwijs leren leerlingen hoe ze zich vanuit hun eigen normen en waarden verhouden tot de samenleving en democratische waarden. Motievenreflectie vormt dan ook een belangrijk onderdeel binnen de conceptkerndoelen burgerschap.

Hiervoor is in de conceptkerndoelen aandacht door het verkennen van en reflecteren op de eigen identiteit in relatie tot anderen (conceptkerndoel 2), maar ook in relatie tot democratische waarden (conceptkerndoel 3) en maatschappelijke vraagstukken (conceptkerndoel 6). Leerlingen worden zich ervan bewust dat ze op ervaringen terugkijken vanuit hun eigen perspectief, culturele achtergrond, normen en waarden (Eccles & Wigfield, 2002).

Burgerschapsonderwijs en burgerschapsactiviteiten bieden veel mogelijkheden tot kwaliteitenreflectie, werkexploratie, loopbaansturing en netwerken. Leerlingen worden zich bewust van hun kwaliteiten en talenten en hoe ze deze kunnen benutten en inzetten om bij te dragen aan de samenleving. Zo is er in conceptkerndoel 4 aandacht voor het verkennen van de eigen mogelijkheden tot maatschappelijke betrokkenheid. Als onderdeel van dit conceptkerndoel benoemen en waarderen leerlingen hun eigen bijdrage aan de samenleving in dagelijkse situaties (kwaliteitenreflectie) en maken ze vanuit hun eigen motieven afwegingen om hun maatschappelijke betrokkenheid verder vorm te geven (motievenreflectie). Door bijvoorbeeld te onderzoeken welke maatschappelijke organisaties het beste aansluiten bij hun persoonlijke normen en waarden en zich te oriënteren waar ze het beste tot hun recht komen, verbreden en verdiepen leerlingen hun werkbeeld (werkexploratie). Het afwegen van je mogelijkheden voor maatschappelijk handelen en vervolgstappen (hoe bereik ik mijn doel?) kan worden gezien als onderdeel van loopbaansturing. In dit proces kunnen leerlingen hun netwerk gebruiken, of ze worden geholpen door de school (netwerken).

Door burgerschapsactiviteiten kunnen scholen leerlingen in contact laten komen met beroepsbeoefenaars. Door bijvoorbeeld gastsprekers uit te nodigen, excursies te organiseren of door leerlingen bijvoorbeeld te laten deelnemen aan educatieve simulaties, kunnen leerlingen hun interesses verkennen en vergroten ze hun concrete beroepskennis en netwerk.

Tot slot kan ook het zorgen voor een democratische cultuur en het verkennen van democratisch handelen (conceptkerndoel 1 en 5) loopbaanontwikkeling stimuleren, omdat leerlingen actief kunnen bijdragen aan besluitvorming in de schoolomgeving. Ervaringen met besluitvormingsprocessen en de reflectie hierop dragen bij aan de ontwikkeling van relevante vaardigheden die belangrijk zijn voor het vinden van een passende plek in de samenleving, nu en in de toekomst.

3. Slotopmerkingen en adviezen

3.1 Impuls voor het leergebied

In paragraaf 1.2 van dit toelichtingsdocument zijn de maatschappelijke en curriculaire uitdagingen genoemd die in de startnotitie (2022) beschreven staan en die het uitgangspunt vormden voor de ontwikkeling van de conceptkerndoelen voor het leergebied burgerschap. Het team denkt met de geactualiseerde set een antwoord te geven op deze uitdagingen.

Er is ingezet op samenhang met andere leergebieden door vanuit een sterke framing voor burgerschap te bepalen wat het is en ook wat het niet is en wat de essentie van de conceptkerndoelen burgerschap is. Hiermee wordt duidelijk welke elementen ondergebracht moeten worden bij andere leergebieden en vanuit welke rationale de conceptkerndoelen bijdragen aan het burgerschapsonderwijs.

De impact van burgerschapsonderwijs is sterk afhankelijk van dat wat leerlingen vanuit huis meekrijgen. Het sociale en culturele kapitaal van leerlingen beïnvloedt het vermogen en de bereidheid tot politieke participatie en maatschappelijke betrokkenheid. Deze conceptkerndoelen beogen alle leerlingen in gelijke mate kennis en vaardigheden aan te bieden om politiek en maatschappelijk kansrijk te participeren.

In de startnotitie wordt de meetbaarheid van burgerschap als een uitdaging geformuleerd en in eerste instantie als open vraagstuk. Ook is er een aanhoudende wens onder met name beleidsmakers en onderzoekers om zicht te krijgen op de ontwikkeling van kennis, vaardigheden, houdingen en competenties van leerlingen ten aanzien van burgerschap. Dit heeft geleid tot een grote verscheidenheid aan meetinstrumenten, variërend in schaal, omvang, doel en inhoud.

Hoewel de kwestie van meetbaarheid met deze set conceptkerndoelen niet is opgelost, is er nu meer richting gegeven aan het volgen en toetsen van leerlingen. In de eerste plaats omdat deze conceptkerndoelen duidelijk maken wat burgerschap is en op basis waarvan burgerschapsonderwijs moet worden vormgegeven. In de tweede plaats omdat er in de conceptkerndoelen expliciet aandacht is voor kennis en vaardigheden die een bepaalde mate van beheersing vragen van leerlingen. Zo is er aandacht voor kennis over de grondwet, democratische waarden, rechten en plichten en de werking van democratie. Daarnaast oefenen leerlingen met algemene vaardigheden als communiceren en

samenwerken en met burgerschapsvaardigheden als deelname, inspraak en invloed uitoefenen.

Met deze koers is er ook een duidelijker richting om burgerschapskennis, -vaardigheden en -competenties te volgen en te evalueren.

3.2 Fase van beproeven

Met de oplevering van de conceptkerndoelen burgerschap en digitale geletterdheid aan het ministerie van OCW is de opdracht van de kerndoelenteams afgerond. Voor ons start op dat moment een volgende fase in het traject richting definitieve kerndoelen: het beproeven van de conceptkerndoelen in de onderwijspraktijk.

Deze fase van beproeven richt zich in eerste instantie op het finaliseren van de conceptkerndoelen, zodat deze in de wetgeving kunnen worden opgenomen. Het gaat hierbij voornamelijk om het toetsen van de verwachte bruikbaarheid. In tweede instantie richt de fase van beproeven zich op het inventariseren van factoren die een succesvolle implementatie kunnen bevorderen.

SLO streeft er naar om de kerndoelen begin 2025 beproefd en bijgesteld op te leveren aan het Ministerie van OCW, waarna een formeel wetstraject wordt gestart.

Adviezen

Met de oplevering van deze conceptkerndoelen zijn er keuzes gemaakt rondom ordening, duiding, leerinhouden en welke kennis, vaardigheden en ervaringen er van leerlingen gevraagd wordt. Het kerndoelenteam heeft enkele adviezen uit het ontwikkeltraject:

- De set conceptkerndoelen is een puzzelstuk in een breed curriculum. Scholen moeten ze vanuit hun visie en identiteit kunnen integreren in het schooleigen curriculum. Kies voor een geïntegreerde aanpak en ontwikkel geen aparte modules of een vak burgerschap.
- Voor een geïntegreerde aanpak is het van belang om te kijken naar de samenhang met andere leergebieden in het schooleigen curriculum. Zoek de samenhang met het leergebied mens en maatschappij, omdat de kerndoelen inhoudelijk verwant zijn en elkaar versterken. Breng ook samenhang aan met mens en natuur, kunst en cultuur, Nederlands, rekenen en wiskunde, moderne vreemde talen en bewegen en sport.

4. Referenties

Biesta, G., de Bie, M., Wildemeersch, D, (ed) (2014). *Civic Learning, Democratic Citizenship and the Public Sphere*. Springer.

Biesta, G. (2022). *Wereldgericht onderwijs - een visie voor vandaag*. Phronese.

Bron, J., van Vliet, E. (2012). *Burgerschaps- en mensenrechteneducatie. Curriculumvoorstel*. SLO.

<https://www.slo.nl/@4254/burgerschaps/>

Bron, J. (2019). *Model onderwijsaanbod*. SLO.

<https://www.slo.nl/@6895/model/>

Bloem, B. (30 november 2023). *Passende kerndoelen voor alle leerlingen*. Onderwijs van morgen.

<https://www.onderwijsvanmorgen.nl/passende-kerndoelen-voor-alle-leerlingen/>

Campbell, D. E. (2019). What social scientists have learned about civic education: A review of the literature. *Peabody Journal of Education*, 94(1), 32- 47.

<https://doi.org/10.1080/0161956X.2019.1553601>

Council of Europe (2021). *The Reference Framework of competences for Democratic Culture-in brief* rm.coe.int/prems-004721-the-reference-framework-of-competences-for-democratic-cul/1680a27f24

Curriculum.nu (2019). *Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Burgerschap*.

[Voorstellen-Burgerschap.pdf \(curriculum.nu\)](https://www.curriculum.nu/Voorstellen-Burgerschap.pdf)

Curriculum.nu (2019). *Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Mens & Maatschappij*.

[Voorstellen-ontwikkelteam-Mens-en-Maatschappij.pdf \(curriculum.nu\)](https://www.curriculum.nu/Voorstellen-ontwikkelteam-Mens-en-Maatschappij.pdf)

Daas, R, et al, (2023). *Burgerschap in beeld, resultaten uit de ICCS 2022 studie*.

Eidhof, B. (2020). *Handboek Burgerschapsonderwijs* (2^e herziene druk). Prodemos – Huis voor democratie en rechtsstaat.

Expertisepunt burgerschap.

<https://www.expertisepuntburgerschap.nl/thema/democratische-cultuur>

Expertisepunt LOB (2018). *Loopbaancompetenties*. Expertisepunt LOB.

https://www.expertisepuntlob.nl/bestanden/artikelen/6/230_DIGI_Wegwijzer_Loopbaancompetenties_LOS.pdf?1598971931=

Inspectie van het Onderwijs (2017). *Burgerschap op School. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2022a). *Peil.burgerschap, Einde basisonderwijs 2019-2020*. Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2022b). *De Staat van het Onderwijs 2022*. Inspectie van het Onderwijs.

Kamerstukken II, 3 2 650290 (2022, 12 mei). Masterplan basisvaardigheden.

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/05/12/kamerbrief-f-masterplan-basisvaardigheden>

Kampman, L., Driebergen, M. & Van der Laan, A. (2022). *Startnotitie kerndoelen burgerschap*. SLO.

Kerr, D., Sturman, L., Schulz, W., & Burge, B. (2010). *ICCS 2009 European Report: Civic knowledge, attitudes, and engagement among lower-secondary students in 24 European countries*. IEA.

Kuijpers, M. (2003). *Loopbaanontwikkeling. Onderzoek naar 'competenties'*. Twente University Press

Laan, A. van der, & Lodeweges, J. (2021). *Trendanalyse burgerschap*. SLO.

Nieuwelink, H. (2019). *Becoming a democratic citizen: a study among adolescents in different educational tracks*. HvA

Nieuwelink, H (2021). *Burgerschap en sociaal-emotioneel leren, burgerschap op de basisschool*. PO-Raad en Stichting School en Veiligheid.

Nieuwelink, H. (2023). *Bevorderen van veerkrachtige democratische gezindheid. Een pleidooi voor het versterken van burgerschapsonderwijs. Lectorale rede.* Hogeschool van Amsterdam.

Noordink, H & Kampman, L, (2023). *Burgerschap en curriculumontwikkeling.* Dimensies, tijdschrift voor de didactiek van de mens- en maatschappijvakken.
<https://dimensies.nu/burgerschap-en-curriculumontwikkeling-nr-7-nov-2023/>

Schulz, W., Carstens, R., Losito, B., & Fraillon, J. (2018). ICCS 2016. Technical report. IEA.

Hurenkamp, M & Tonkens, E, (2021). En nou mag ik even! Burgerschap – wat is het en wat kun je er mee?

Ploeg, P. van der (2023a). *Onvoldoendes voor burgerschap.*
<https://academica-group.academia.edu/PietvanderPloeg>

Ploeg, P. van der (2023b). *Burgerschap in de mangel van overheidsdruk en onderwijskunde; een pleidooi voor algemene vorming als burgerschapsvorming.*
<https://academica-group.academia.edu/PietvanderPloeg>

Rinnooy Kan, W. F. (2023). *De school als oefenplaats voor burgerschap.* Onderwijskennis.nl (NRO). Geraadpleegd op 31-01-24, van <https://www.onderwijskennis.nl/node/4529>

Visser A. & Gelinck, C (2021). *Startnotitie Burgerschap. Bovenbouw voortgezet onderwijs.* SLO.

Visser A, Laan, A. van der, Kampman, L. & Gelinck, C. (2021) *Handreiking burgerschap funderend onderwijs.* SLO

Vries, H. de & Rooyen, L. van (2021). *Startnotitie digitale geletterdheid. Bovenbouw voortgezet onderwijs.* SLO.

Werfhorst, H. van de, Elffers, L., & Karsten, S. (2015). *Onderwijsstelsels vergeleken: leren, werken en burgerschap.* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Wet van 23 juni 2021 tot wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs. (2021, 23 juni). Overheid.nl. Geraadpleegd op 12 juli 2022, van <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2021-320.html>

Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2021). *Samenhang in het curriculum, verdiepende studie*. Curriculumcommissie.

5. Bijlagen

5.1 Samenstelling team

Het team bestaat uit een procesregisseur, leraren, vakinhoudelijke experts en curriculumexperts.

Procesregisseur

De procesregisseur begeleidt het team en het proces om te komen tot conceptkerndoelen. Het is belangrijk dat verschillende belangen en perspectieven worden gehoord en worden meegenomen in deze actualisatie.

Procesregisseur

Jildou Dooper

Leraren po en vo

De leraren zijn afkomstig uit het primair onderwijs en de onderbouw voortgezet onderwijs. Zij zijn essentiële deelnemers van het team, omdat ze dagelijks werken in de onderwijspraktijk. Zo zorgen we dat kerndoelen voor leraren bruikbare doelen worden.

Leraren po

Bram Hugen

Patricia Jansen

Marije Scheepstra

Johannes Visser

Leraren vo

Johanneke Braam

Matthijs Dijkstra

Michiel Santegoeds

Met dank aan: Sanneke Quist (leraar vo)

Vakexperts po en vo

Vakexperts primair onderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs zijn betrokken vanwege hun kennis over het leergebied. Zij zijn lerarenopleider, vakdidacticus of wetenschapper en brengen kennis mee over de uitvoering van het leergebied in de praktijk en praktijkgericht onderzoek.

Vakexperts po

Saskia De Bie-Kleinveld

Jessica Bouva

Vakexperts vo

Dominique Angel

Marianne Vonder

Curriculumexperts po en vo

De curriculumexperts hebben curriculaire en vakinhoudelijke expertise en zijn verantwoordelijk voor het schrijven van de conceptkerndoelen.

Curriculumexpert po
Matthijs Driebergen
Maaïke Oberink

Curriculumexpert vo
Luuk Kampman

5.2 Samenstelling advieskring

De volgende vakverenigingen, (maatschappelijke) organisaties, netwerken en instellingen hebben het kerndoelenteam voorzien van feedback:

- COC
- Leren voor morgen
- Nuffic
- Platform Mensenrechteneducatie
- Platform Vakinhoudelijke Verenigingen Voortgezet Onderwijs
- ProDemos
- Respect Foundation
- Rutgers

5.3 Geraadpleegde experts

Gesprekken tijdens teambijeenkomsten met experts

- Anton Bakker, Curriculumontwikkelaar aardrijkskunde po, SLO
- Prof. dr. Gert Biesta, Professor of Public Education at Maynooth University & Professor of Educational Theory and Pedagogy at the University of Edinburgh
- Bram Eidhof, bureau Common Ground
- Stephanie Kastelein, Curriculumontwikkelaar gespecialiseerd onderwijs en praktijkonderwijs, SLO
- Annette van der Laan, Curriculumontwikkelaar gespecialiseerd onderwijs en burgerschap, SLO
- Dr. Hessel Nieuwelink, lector burgerschapsonderwijs, Hogeschool van Amsterdam
- Prof. dr. Evelien Tonkens, hoogleraar Burgerschap en Humanisering van de Publieke Sector, Universiteit voor Humanistiek Utrecht

Individueel door teamleden geraadpleegde experts:

- Zena Bani, Nina Hosseini, Sarah van der Vlek en Monique Leijgraaf, Lectoraat Kansengelijkheid Hogeschool IPABO
- Cindy Beemsterboer en Karen Jukes, Qompas
- Selim Helmi en Hannah Toben, Diversion
- Frauke de Kort, College voor de Rechten van de Mens
- Floor Rombout, Associate lector Burgerschapsonderwijs, Hogeschool van Amsterdam
- Jeroen van Waveren, onderwijsadviseur, JvW Onderwijsadvies

Daarnaast hebben individuele teamleden informele gesprekken gevoerd met collega's, om ideeën en denkrichtingen van het team te toetsen.

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres
Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres
Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40
E info@slo.nl
W www.slo.nl

company/slo
SLO_nl